

REVISTA „ERASMIUS“

No. 6
1996

REVISTA
ERASMUS Nr. 6/1996

Acest număr al revistei a fost editat cu sprijinul financiar
al **Fundației SOROS** - pentru o **Societate Deschisă**

**Colectiv de redacție: Șerban Marin Basarab (președinte ERASMUS)
Alina Tudor (redactor-șef)
Dragoș Petrescu
Alina Minghiraș
Simion Câlția**

ERASMUS:

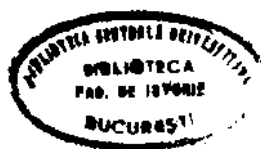
Revistă a **Societății de Studii Istorice ERASMUS**
B-dul Republicii nr. 13
Facultatea de Istorie, etajul I, sala 101

Coperta 1: Erasmus din Rotterdam - de Albrecht Dürer (1471-1528)

REVISTA
"ERASMUS"

- P9926 -

Editat de Tel/Fax: 222.33.18; București - 1996

CUPRINS

EDITORIAL	7
------------------------	---

STUDII

● Șerban Marin BASARAB: Prezență și propagandă bogomilică la nord de Dunăre (I)	8
● Ruxandra MOAȘA: Instrucția negustorilor din Brașov la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea	16
● Alin CIUPALĂ: Începuturile școlii românești în Macedonia, Epir și Thesalia (1864-1877)	28
● Jaroslaw SUCHOPLES: The Finnish Foreign Policy and Soviet Proposals from 1938 and the First Months of 1939	39

DOCUMENTE INEDITE

● Lector dr. Gheorghe ZBUCHEA: România și regele Carol I în anul 1914	47
---	----

NOTE DE LECTURĂ

● Ion Mamina, Ion Bulei: Guverne și guvernanți (Alin Ciupală)	56
● Revue des Études Roumaines, XVII-XVIII, 1993 (Alin Ciupală)	57
● Arhivele totalitarismului, an II, nr. 1-2/1994 (Alina Tudor)	59

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

● Revenirea intelectualilor. Bronislaw Geremek și modelul polonez (Dragoș Petrescu)	61
● De la Fantoma lui Gheorghiu-Dej la Spectrul lui Nicolae Ceaușescu (Dragoș Petrescu)	61
● Sesiunea de comunicări științifice a studenților istorici, 1-4 mai 1995, Cluj-Napoca (Alin Ciupală)	62

BULETIN BIBLIOGRAFIC

● Istorie Modernă (Alin Ciupală)	63
--	----

EDITORIAL

Șerban Marin BASARAB

Constituirea în 1991 a Societății de Studii Istorice „Erasmus“ a marcat o urgență care împlinea sfera de preocupări a unui cenaclu sau cerc științific. Faptul că mai lua ființă o societate nu răspundea unei mode, ci unei acute nevoi de comunicare și dezbateri, unui sincer interes al studenților de atunci și de oricând ai Facultății de Istorie: interesul de a-și desăvârși pregătirea profesională la o altă anvergură, într-un alt tip de mesaj și cu o altă finalitate științifică.

Din acel moment, statutul de membru al Societății „Erasmus“ a început să proiecteze o etapă în devenirea a ceea ce se poate numi un istoric într-o mai adecvată accepțiune a termenului. Chiar și numai amănuntul că, în decursul timpului, din cadrul Societății „Erasmus“ s-au format (mai exact, și-au precizat opțiunea) unii actuali cercetători în domeniu girează o anume calitate și motivează întrucâtva o anume satisfacție.

Afiliat la ISHA (International Students of History Association), „Erasmus“ a permis membrilor săi, prin prezența la conferințele acestei organizații internaționale, un contact mai direct, ceea ce a operat modificări de optică și mentalitate științifică, șanse de formulare a unei atitudini mai cenzurale într-un domeniu cu atâtea labilități „interpretative“.

Din perspectiva acestui tip de colocviu se poate aprecia că imaginea Facultății de Istorie a Universității București a avut în „Erasmus“ acel cadru suplimentar de exprimare în contextul prilejuit de congresele de la Tours (1993), Utrecht (1994), Mainz (1995) sau în cel al seminariilor internaționale (Gdansk, 1993).

Bunei reprezentări în cadrul activității ISHA sau al întrunirilor cu ceilalți studenți din țară nu îi corespunde însă o imagine pe măsură tocmai în interiorul Facultății de Istorie. Fapt regretabil, dar care ne-a obligat să fixăm priorități și urgențe noi începând chiar cu prima parte a anului 1996. Între acestea, organizarea unor conferințe deschise, antrenarea unui număr mai mare de studenți, dar și contactarea celorlalte centre universitare, se înscriu prioritar.

STUDII

PREZENȚĂ ȘI PROPAGANDĂ BOGOMILICĂ LA NORD DE DUNĂRE (I)

Șerban Marin BASARAB

Fenomenul de sincretism, frecvent la apariția oricărei noi religii, a făcut ca, o dată cu răspândirea creștinismului să se manifeste și diferite forme de influențare. Dintre acestea, credințele de nuanță dualistă (de sorginte persană¹) ocupă o poziție aparte. Ca urmare, nici religia creștină nu a fost scutită de „presiunea“ unor erezii, care să încerce un compromis între credința lui Hristos și cultele dualiste. Astfel au luat naștere secte ca gnosticismul² sau maniheismul³, ce au cunoscut o relativă popularitate în primele trei secole ale erei creștine, cu precădere în provinciile asiatică ale Imperiului roman. Condamnate și prigonite, în special după legiferarea religiei creștine în Imperiu, ereziile respective nu au încetat, pe ascuns, să se desfășoare și să-și sporească numărul adeptilor. Ultima lor formă de exprimare în Asia a constituit-o paulicianismul⁴, a cărui rezistență în fața legitimiștilor ortodocși este demnă de admirat, ea extinzându-se pe parcursul a patru secole: de la mijlocul secolului al VII-lea până în anul 970, când împăratul bizantin Ioan Tzimiskes⁵ îi strămută definitiv pe paulicieni în Tracia, în preajma orașului Filipopol. Este zona în care anterior un alt împărat, Constantin V Copronimul⁶, colonizase elemente orientale armenă și siriene, de aceleași tendințe din punct de vedere al confesiunii⁷.

În acțiunea sa, Tzimiskes recursese însă la un compromis, permițându-le ereticilor libertatea religioasă. Iar consecința nu a întârziat să apară; se înregistrează o largă răspândire a dualismului în Peninsula Balcanică, dintre denumirile sale impunându-se în final cea de bogomilism⁸. Din Balcani, aria de penetrare a acestora va ajunge să cuprindă regiuni occidentale - Italia de nord, Germania, sudul Franței ș.a.m.d.⁹

În privința evoluției acestei erezii în sud-estul continentului european (având ca centru de iradiere teritoriul Bulgariei, chiar și după cucerirea acesteia de către Bizanț^{9bis}), ca și a concepțiilor sale, acestea sunt cunoscute mai degrabă indirect, prin scrierile care au combătut erezia în ansamblu, de pe pozițiile oficiale ale ortodoxismului. Dintre izvoare, cele mai complete descrieri apar în „Predica prezbiterului Cozma“ (sec. X)¹⁰ și „Panoplia dogmatică“ a lui Euthymios Zygabenos (începutul secolului al XII-lea¹¹). În ceea ce privește începuturile sectei, lucrurile par limpezi: „S-a întâmplat ca în anii dreptcredinciosului țar Petru¹², să se ivească pe pământul bulgăresc un preot cu numele Bogomil...“¹³. Interpretările asupra numelui fondatorului sunt diferite¹⁴, dar oricum ar sta lucrurile sub acest aspect antroponimic, fie că este vorba de Bogomil, sau de Ieremia, sau de Teofil ș.a.m.d., un fapt este cert: în anii acestui predicator, erezia cunoaște o eflorescență fără precedent pe teritoriul celui dintâi țarat bulgar¹⁵.

Răspândirea sa a dus - în mod inevitabil - la contrareacții. Bogomilii sunt persecutați. Sunt cunoscute acțiunile în acest sens ale împăratului Alexios I Comnen¹⁶ sau ale marelui-jupan al Serbiei, Ștefan Nemanja¹⁷. În special această a doua prigoană va conduce la un adevărat exod având ca țintă Bosnia, unde vor găsi un adăpost prielnic și unde doctrina bogomilă va deveni chiar religie de stat la un moment dat, sub banul Kulin¹⁸.

Dar persecuțiile nu au putut opri răspândirea noii învățături, datorită în primul rând condițiilor favorabile din Bulgaria¹⁹. Doctrina cosmogonică propovăduită de bogomili satisfăcea spiritul popular; ea găsea explicații tuturor problemelor existențiale, explicații ce nu apăreau în dogmele și formulele creștinismului oficial. Păgânismul slav însuși cultivase concepții similare celor dualiste bogomilice²⁰, iar sărbătorile, obiceiurile, cântecele vechi slave au fost adoptate de bogomili. Acest lucru le-a ajutat enorm în desfășurarea unei propagande eficiente. Predicatorii bogomili cunoșteau bine nevoile celor de rând, adresându-li-se pe înțeles. La rândul lor, doctrinele sociale predicau libertatea și independența, opunându-se influenței și ulterior stăpânirii bizantine. Ei l-au sprijinit pe țarul Samuel²¹ în încercarea acestuia de a rezista în fața bizantinilor și tot ei i-au ajutat în 1185-1186 pe frații Petru și Asan să întemeieze un nou stat, ostil Bizanțului²². De asemenea, persecuțiile la care au fost supuși au avut un efect invers: în ochii maselor, ereticii au devenit martiri, luptători consecvenți pentru un mare ideal²³.

Către mijlocul secolului al XIV-lea se dezlănțuie o nouă prigoană, sub țarul bulgar Ivan Alexandru²⁴, care apare însă ca tardivă. Bogomilismul contribuise deja la crearea unui folclor literar balcanic. Dualismul promovat de eretici se infiltrasese la nivel popular, cu precădere în rândul celor lipsiți de carte și de cunoștințe teologice. La aceasta își adusese o contribuție deosebită și modalitatea de propagare a învățăturii: caracterul ei oral și, mai ales, într-o limbă pe înțelesul mării mase a populației, comparativ cu exprimarea în scris și în limba greacă, ce stă la baza propagandei ortodoxe.

În atare condiții, nu este de mirare că încă în secolul al XVII-lea mai pot fi întâlniți adepți ai ereziei în teritoriul bulgar, autointitulați „pavlicheni”²⁵. Acest salt peste veacuri este necesar, întrucât rămășițele bogomilice migrează în acest secol la nord de Dunăre²⁶; faptul, care nu suportă nici o îndoială, ne permite să facem o paralelă cu ceea ce s-ar fi petrecut cu străbunii acestor „pavlichieni” în vremurile persecuțiilor unui Ștefan Nemanja, Borilă sau Ivan Alexandru din secolele XII-XIV și să conchidem astfel asupra unor emigrări identice și în aceeași direcție.

Ne punem întrebarea: de ce limanurile noastre ar fi putut constitui un tărâm prielnic pentru o astfel de propagandă? Motivelor prezentate în cazul Balcanilor (în speță, teritoriul bulgar) le adăugăm încă unul; B.P. Hasdeu o spune destul de clar: „de la 950 la 1650, în curs de șase secolii (sic!), bogomilismul a putut să exercite o influență oarecare, mai mare sau mai mică dar totdeauna directă, asupra învecinaților români. Dacă aceasta nu s-a resimțit la noi într-un mod zgomotos, *cauza principală este cunoscuta toleranță a clerului român* carele se prefăcea că nu vede abaterile cele mărunte, iar în parte, și *ignoranța dogmatică a acestui cler, care nu-i permitea a stabili o distincțiune precisă între eres și ortodoxie...* (s.n.)²⁷; este vorba aici de acel mic cler rural, acel „creștinism de țară, țărănesc, rural”, cum îl numea Iorga²⁸. Ignoranța sa ori foarte puțină pregătire în materie de dogmă se va fi caracterizat în general printr-o toleranță, în limitele largi ale unui creștinism popular.

Înainte de a proba prezența și caracterul mișcării bogomilice în teritoriul nord-dunărean, ar fi necesară o incursiune fie chiar și succintă în explicarea doctrinei religioase a bogomililor.

Izvoarele de care dispunem²⁹ prezintă punct cu punct - pentru a combate apoi sistematic - concepțiile bogomilice, astfel încât fie și numai pe baza lor ne putem face o idee clară asupra a ceea ce a însemnat sistemul de concepții ale sectei. Cele două personaje care ocupă pozițiile centrale în doctrina cosmogonică a bogomililor sunt Dumnezeu (principiu al Binelui și creator al lumii spirituale, invizibile și eterne) și Satanail (principiul Răului și făuritorul lumii materiale, vizibile și trecătoare). Cuprins de o ambiție nemărginită, Satanail, fiul întâi născut al lui Dumnezeu, se răscoală împotriva Tatălui, atrăgând de partea sa o ceată de îngeri. Conspirația eșuează, iar

Satanail se prăbușește din înălțimile Cerului, împreună cu îngerii răzvrățiți³⁰. Satanail ar fi creatorul pământului, al unui nou cer (de data aceasta, material), al plantelor și animalelor, al trupului omului, într-un cuvânt a tot ceea ce este materie. Domnia lui pe pământ ar echivala (în viziunea bogomilică) cu epoca vetero-testamentară. De aici - repudierea Vechiului Testament de către ereticii bogomili (vedem aici o continuitate a ideilor vechilor gnostici), din care nu se rețin ca elemente pozitive decât Psaltirea și cei 16 Profeti³¹. În rest, chiar și Moise este considerat ca unealtă a lui Satanail³². Vechiul Testament ar fi fost plăsmuit cu scopul de a se face apologia acelei epoci din istoria iudeilor în care ar fi precumpănit puterea lui Satanail.

De aceea, Dumnezeu a trimis pe un al doilea fiu al său, Logos-ul, care, învingându-l pe Satanail, îl degradează în Satan³³, iar El, Logos-ul devine Hristos.

Plasând în centrul concepției lor antiteza suflet-trup, bogomilii propun ca ideal de viață descătușarea sufletului de sub tirania corpului și ferirea lui de amăgirile trupești ale Satanei. De aici, viața lor aproape ascetică³⁴, mergând până la ruperea legăturilor de familie, evitarea căsătoriei³⁵, renunțarea la averi, viața retrasă. Acest mod de viață va avea și el un rol în reușita propagandei desfășurate de bogomili în rândurile maselor³⁶.

Viziunea lor de a respinge tot ce este material îi conducea la combaterea oricărui cult: al sfinților³⁷ și al Fecioarei Maria³⁸, al moaștelor, al icoanelor³⁹. Nu admiteau tainele⁴⁰, liturghia o considerau ca inutilă⁴¹ (cu excepția rugăciunii „Tatăl nostru”⁴²), crucea reprezenta pentru ei doar unealta cu care Diavolul chinuse pe Iisus⁴³ și, mai mult decât orice, vedeau în Biserică un lăcaș al Satanei⁴⁴. Preoții creștini erau comparați cu fariseii și saducheii din Evangheliile, astfel încât era repudiată orice ierarhie bisericească⁴⁵.

(va urma)

NOTE

1. Din bogata literatură referitoare la religia oficială persană, zoroastrismul, lucrările care s-au ocupat cel mai îndeaproape de problema raportului Bine-Rău sunt: Geo Widengren, *Die Religionen Irans*, Stuttgart, 1965; în trad. fr. *Les Religions de l'Iran*, Paris 1968; J. Duchesne-Guillemine, *Ormazd et Ahriman. L'aventure dualiste dans l'Antiquité*, Paris, 1953; R.C. Zaehner, *Zurvan. A zoroastrian dilemma*, Oxford, 1955; Ugo Bianchi, *Zaman i Ohmazd*, Torino, 1958; C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, Londra, 1961; Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, I, Leiden, 1975 ș.a.m.d.

2. Despre gnosa creștină și eventualele sale influențe asupra gândirii creștine, în: J. Dupont, *Gnosis. La connaissance religieuse dans les Épîtres de Saint Paul*, Louvain, 1949; M. Simonetti, *Testi gnostici cristiani*, Bari, 1970; Gilles Quispel, *Gnostic Studies*, vol. I-II, Istanbul, 1974-1975 ș.a.m.d.

3. Maniheismul a constituit o sursă pentru controverse pasionate încă în istoriografia secolului al XVIII-lea: Isaak de Beausobre, *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme*, vol. I-II, Amsterdam, 1734-1739. Dintre studiile din secolul nostru, remarcăm: H.Ch. Puech, *Le manichéisme. Son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949; François Decret, *Mani et la tradition manichéenne*, Paris, 1974; L.J.R. Ort, *Mani. A religio-historical description of his personality*, Leiden, 1967; Raoul Manselli, *L'eresia del male*, Napoli, 1963 ș.a.m.d.

4. O prezentare istorico-teologică bine documentată, la: Steven Runciman, *Le Manichéisme Médiéval. L'hérésie dualiste dans le Christianisme*, Paris, 1972 (traducere după ediția de bază, din 1949), pp. 30-60; se poate adăuga Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Londra, 1975, în

legătură cu strămutarea paulicienilor în zona Traciei. Izvoarele pentru istoria paulicienilor, sunt prezentate în : *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, în „Travaux et Memoires“, 4, 1970, Paris cuprinzând: Petru din Sicilia (Petrou Sikeliotou - *Istoria hretódes elenhós te kai anktropé tes kenes kai matafas airéseos ton Manichaton, ton kai Paulikiánon legoménon prosopopoietheisa os pros ton arhieptscopon Boulgartas*), Petru Egumenul (*Petrou elahstou monahou kai egouménou peri Paulikiánon ton kai Manichaton*), Photius (*Fotou tou agiotátou arhiepscópou Konstantinoupóleos en synópsei diégesis tes neofanoús ton Manichaton anablastéseos*) (pp. 3-184), alături de formulele de renegare (pp. 185-207). Bogomilii nu au fost nici ei scutiți de comparații și chiar confundați cu maniheerii și, de asemenea, cu paulicienii și massalienii (v. „Panoplia dogmatică“ a lui Euthymios Zygabenos, în J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Patrologiae Graecae*, tom CXXX, Paris, col. 1289), fenomen explicat în: Dimitri Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1948, pp. 233-238; D. Dragojlovic, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Azii* (cu rezumat în lb. franceză), Beograd, 1974, pp. 216 ș.u.; J. Gouillard, *L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle*, în „Travaux et Mémoires“, 1 (1965), pp. 299-325. O abordare generală asupra paulicianismului, și în: E. Popovici, *Istoria bisericească universală și statistica bisericească*, vol. II, Cernica, 1926, pp. 338-342, iar despre continuitatea maniheism-paulicianism-bogomilism, în: *ibidem*, vol. III, București, 1927, pp. 135-136. Problema a fost reluată în D. Obolensky, *op. cit.*, în capitolele „Neo-Manichaeism in the Near-East“ (pp. 28-58), „The Rise of Balkan Dualism“ (pp. 28-58), „Bogomilism in the Ist Bulgarian Empire“ (pp. 111-167).

5. Anii de domnie: 969-976.

6. Anii de domnie: 741-775.

7. E. Popovici, *op. cit.*, vol. II, p. 340; D. Obolensky, *op. cit.*, pp. 59-61. Unii savanți bulgari au mers până acolo încât să susțină convingerile dualiste ale triburilor protobulgare înainte de trecerea lor în Europa, datorită unui contact anterior cu triburile uigurilor din Asia Centrală (I. Dujcev, *Aux origines des courants dualistes...*, în RESEE, 1, 1969, p. 51-62).

8. O adevărată „concurrentă“ în ale ereziei a fost secta euhiților, răspândită de asemenea în regiunea Traciei și promovând în linii mari aceleași concepții dualiste; euhiții au dispărut treptat, ca urmare a persecuțiilor împăratului Alexios I Comnen (1081-1118), o parte dintre ei continuând activitatea alături de bogomili; v. E. Popovici, *op. cit.*, vol. III, p. 136. În afara Balcanilor, concepții dualiste se întâlnesc și la alte comunități, de mai mică importanță: tondraciții (în Armenia; *ibidem*, vol. II, p. 341), athinganii (în Frigia; *ibidem*, vol. II, pp. 341-342), fundagiagiții (în Asia Mică; *ibidem*, vol. III, p. 136), erezia monahului Nifon (tot pe teritoriul Imperiului bizantin; *ibidem*, vol. III, p. 138), volhvii și strigolnicii (în Rusia; *ibidem*, vol. III, pp. 138-140).

9. Pentru patarini, v. St. Runciman, *op. cit.*, pp. 86-105; pentru anumite informații, este încă valabil și Isidor Ieșan, *Secta paterană în Balcani și în Dacia-Traiana împreună cu istoria Balcanului până la ocuparea lui definitivă prin osmani*, București, 1912; v. și Cinzio Violante, *La Pataria milanese e la riforma ecclesiastica*, Roma, 1955. Pentru cathari, se pot consulta: St. Runciman, *op. cit.*, pp. 106-152; Arno Borst, *Les Cathares* (cu o foarte bogată bibliografie); Christine Thouzellier, *Catharisme et valdéisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle. Politique pontificale. Controverses*, Paris, 1965; idem, *Un traité cathare inédit du début du XIIIe siècle*, Louvain, 1961; H.Ch. Puech, *Sur le manichéisme et autres essais*, Paris, 1979, capitolul „Catharisme médiéval et bogomilisme“, pp. 395-427; René Nelli, *Écritures Cathares*, Paris, 1968; încă de actualitate este și C. Schmidt, *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, Tom I-II, Paris, Genève, 1848-1849. Pentru albigensii din sudul Franței, facem trimitere la: P. Belperron, *La Croisade contre les Albigeois et l'union de Languedoc*

à la France, Paris, 1948; C. Schmidt, op. cit. Lucrări generale despre dualismul în Occident: Chr. Thouzellier, *Hérésies et hérétiques. Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeois*, Roma, 1969; Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praga, 1974; Al. Lombard, *Pauliciens bulgares et bons-hommes en Orient et en Occident. Étude sur quelque sectes du Moyen Age*, Genève et Bâle, 1879; E. Popovici, op. cit., vol. III, pp. 140-144 ș.a.m.d. 9bis. Sub Vasile II Macedoneanul (976-1025).

10. Despre presbiterul Cozma nu avem date; locul și anul nașterii sale nu ne sunt cunoscute; tot ceea ce se știe este rezultat din analizarea predicii sale anti-bogomilice, din al cărei cuprins se poate deduce că a trăit la Preslav (capitala primului țarat bulgar) sau într-una din mănăstirile din apropiere. Data la care și-ar fi scris predica ar fi între 969 și 970 (cf. Dr. Dragojlović și Vera Antic, *Bogomilstvoto vo srednovjekovnata izvorna gradja / The Bogomil Movement in Medieval Authentic Material*, Skopje, 1978, p. 234) sau după moartea țarului Petru, adică după 970 (cf. aceluiași autor (!), Dr. Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu*, Beograd, 1982, p. 210). St. Runciman, op. cit., p. 64 propune însă anul 990, cu probabilitate. În orica caz, asupra acestui aspect, părerile sunt împărțite, unii cercetători plasând scrierea lui Cozma într-o epocă fie anterioară, fie ulterioară, mergându-se chiar până la începutul secolului al XIII-lea, ca datare a predicii (aceste dispute, v. la Dr. Dragojlović, op. cit., pp. 210-211). Data morții sale poate fi considerată către sfârșitul secolului al X-lea (cf. *Predica Prezvitierului Cosma*, traducere de Alexandru Iordan, p. VII). Cea mai bună ediție a acestei surse, este considerată Popruzhenko, în *Pamiatniki drevnei pismennosti i iskustva*, St. Petersburg, 1907; o traducere engleză, la Victor N. Sharenkoff, *A Study of Manichaeism in Bulgaria with Special Reference to the Bogomils*, New York, 1927; în limba română, indicăm Al. Iordan, op. cit.

11. Călugărul bizantin Euthymios Zygabenos, ca personalitate, s-a bucurat de o deosebită încredere și prețuire la curtea bizantină, fiind apreciat ca atare și în cronica Anei Comnena (*Alexiada*, ed. N.Ș. Tanașoca, vol. II, București, 1977): „Căci era pe atunci un călugăr pe nume Zygabenos (...); el ajunsese la perfecțiunea culturii literare și, fără să neglijeze retorica, cunoștea dogma mai bine ca oricare altul“; v. pp. 336-337. El a alcătuit „Panoplia dogmatică“ din îndemnul împăratului Alexios I Comnen (v. în Migne, op. cit., col. 1289-1329), ca și alte două lucrări ce apar sub titlul „Confutatio et eversio impiae et multiplicis execrabilium massalianorum sectae“ (*ibidem*, vol. CXXXI, col. 39-48) și „Contra haeresim haereticorum qui phundagiatae dicuntur“ (*ibidem*, vol. CXXXI, col. 47-58). Opera lui Zygabenos referitoare la bogomili este de asemenea editată de J.C.L. Gieseler, *Narratio de Bogomiliis*, Göttingen, 1842 și de J. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908.

12. Anii de domnie: 927-970.

13. Ed. Popruzhenko, op. cit., p. 2, apud Sharenkoff, op. cit.; Al. Iordan, op. cit., p. 4. După cum se vede, în viziunea prezbiterului slav, erezia era o invenție de dată recentă, el necunoscând faptul că tendințe eretice se manifestaseră și înainte de intrarea în scenă a „popei Bogomil“. Spre deosebire de Cozma, Zygabenos face în permanență corelații cu mișcările eretice anterioare; v. nota 4.

14. Unii cercetători (I. Ivanov, *Bogomilski knighi i leghendi*, Sofia, 1925, p. 55) văd două personaje distincte în Bogomil și Ieremia, considerându-i contemporani și bazându-și argumentația pe unele manuscrise slavone târzii, în care Ieremia apare ca succesor al lui Bogomil (Index-ul Pogodinovskii Nomokanon, din secolul al XIV-lea; v. Pypin și Spasovich, *Istoriia Slavianskih Literatur*) sau ca fiu și discipol al acestuia (Index-ul mitropolitului Zosim «1490-1494»; cf. Pypin și Spasovich, op. cit., p. 84) apud Sharenkoff, op. cit., p. 36. După Cozma (Popruzhenko, op. cit., p. 2; Al. Iordan, op. cit., p. 4), numele Bogomil este derivat din *Bog* - „zeu“ și *mil* „drag, iubit“, adică „iubit de Dumnezeu“. Jocul de cuvinte între Bogomil și „Bogu ne mil“ arată că Bogomil

era chiar numele fondatorului în persoană, și nu pur și simplu numele sectei (Runciman, *op. cit.*, p. 64). Pe de altă parte, Zygabenos explică derivarea din cuvintele bulgărești *Bog* „Dumnezeu“ și *milui* „a avea milă“ (Migne, *op. cit.*, col. 1289-1290). Dintre aceste două explicații, prima pare să fie cea corectă; ca un bulgar al acelei epoci, presbiterul Cozma știa cu siguranță limba bulgară mai bine decât grecul Euthymios. Ca urmare, Bogomil ar fi un calc după grecescul Theophilos (cf. Louis Léger, *L'Hérésie des Bogomiles*, în „Revue des Questions Historiques“, 1870, vol. VIII, p. 486). În privința lui Ieremia, prima identificare a sa cu Bogomil apare într-un index al Bisericii ruse, datat 1608 (v. Gorski și Nevostruev, *Catalogue de MSS Slavones de la Bibliothèque synodale de Moscou*, «en russe», apud Runciman, *op. cit.*, p. 77), de unde autorul englez conchide că este posibil ca Bogomil să-și fi schimbat numele de Ieremia, imediat după ce a început să propovăduiască; altminteri, ar părea straniu ca, dacă Ieremia ar fi fost contemporan cu Bogomil și diferit de el, presbiterul Cozma să nu-l fi menționat nici măcar o singură dată (Runciman, *op. cit.*, p. 77). Despre personalitatea lui Bogomil nu avem practic nici o informație. De fapt, data precisă și locul în care bogomilismul a apărut prima dată nu ne sunt cunoscute și, în general, datele istorice asupra originii unei mișcări sunt foarte puține.

15. Din punct de vedere cronologic, prima atestare a noilor eretici o consemnăm în scrisoarea lui Theophylaktos, patriarhul de Constantinopol (933-956) către țarul bulgar Petru (în același timp, și soț al unei nepoate a patriarhului) (v. ed. N. Petrovski, în „Bulletin of St. Petersburg Academy. Class of Russian language“, 1913, pp. 356-372, apud Sharenkoff, *op. cit.*, p. 34); deși este vorba de o reacție contra bogomililor, scrisoarea patriarhului constantinopolitan conține doar informații despre paulicieni și maniheeni (cu referiri directe la Petru din Sicilia și la Photios), iar noua erezie este denumită „un amestec de maniheism și paulicianism“ (cf. Dr. Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu*, p. 210). Tot în categoria documentelor de limbă greacă se mai pot include: scrisoarea patriarhului Kosmas I (1075-1081) către mitropolitul de Larissa (v. pentru amănunte și text Jean Gouillard, *Une source grecque du Sinodik de Boril: la lettre inédite du patriarche Cosmas*, în „Travaux et Mémoires“, 4 (1970), pp. 361-375), „Epistula ad Constantinopolitaos contra Bogomilos“ a patriarhului Germanos II (1222-1240), „Dialogum de daemonum operatione“ a lui Mihail Psellos, operele istorice ale A. Comnena, G. Kedrenos, I. Zonaras, I. Kinnamos, numeroasele sentințe ale Sinodului patriarhal de Constantinopol ș.a.m.d. (o listă bine documentată v. la Dr. Dragojlović și Vera Antić, *op. cit.*, pp. 243-247; Dr. Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu*, p. 211 ș.u.). În limba slavă, cele mai vechi date asupra ereticilor bogomili se găsesc în Hexameronul lui Ioan Exarhul (v. Ilie Bărbulescu, *Istoria Literaturii și Gramatică Limbii Bulgare vechi*, Iași, 1930, pp. 60-66), apărut în aproximativ aceeași perioadă cu „Predica...“ lui Cozma. După două secole de tăcere, regăsim izvoare de limbă slavonă: autorul anonim al Biografiei Sf. Ilarion de Meglen și, mai ales, redactorul Sinodului țarului Borilă (act adoptat la Conciliul de la Târnovo din 1211) (v. ed. M. Popruzhenko, *Sinodik Tsaria Borila*, Odessa, 1897, apud Sharenkoff, *op. cit.*, p. 34), la care se pot adăuga: „Viața sf. Sava“ (secolul al XIII-lea), „Viața lui Theodosius de Târnovo“ (secolul al XIV-lea), „Elogiul Patriarhului Eftimie de Târnovo“ al lui Grigorie Țamblac ș.a.m.d. (pentru completare, v. Dragojlović și Antić, *op. cit.*, pp. 238-242); Dragojlović, *op. cit.*, p. 213 ș.u.). Primele știri indirecte despre dualiștii bogomili au fost comunicate în Occident de Adhémar de Chabannes, Gerard de Cenad, Bonacursus de Milan, G. de Villehardouin, Raynier Sacconi etc. (*ibidem*). Misionarii catolici folosesc în general termeni ca Paulini, Pauliani, Paulianistae etc. (v. M. Loos, *op. cit.*, p. 339 ș.u.; D. Obolenski, *Bogomilism in the Byzantine Empire*, în „Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines, t. I, Paris, 1950, p. 293).

16. Anii de domnie: 1081-1118.

17. Anii de domnie: c. 1170-1196.
18. Anii de domnie: înainte de 1180-c. 1204.
19. și, mai târziu, din Bosnia. V. supra.
20. Pentru dualismul vechilor credințe ale slavilor, v. M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. III, București, 1988, pp. 39-43; idem, *De la Zamolxis la Genghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*, București, 1980 (cu bibliografie), pp. 100-101.
21. Anii de domnie: 997-1014.
22. Urmarea acestui sprijin a reprezentat-o totala libertate și toleranță de care bogomilii s-au bucurat în timpul lui Asan, dar mai ales al lui Ioan Asan II (1218-1241); acesta a fost de altfel unul dintre motivele pentru care papa Grigore IX (1227-1241) l-a acuzat pe acesta din urmă, instigând pe regele Bela IV (1235-1270) al Ungariei să-i declare război. Pe de altă parte, dacă vreun țar comitea vreo ilegalitate își atrăgea opoziția lor. Este cazul lui Borilă, care a ocupat tronul în mod nelegitim (1207-1218) și care, în fața comploturilor acestor eretici, va condamna la moarte pe mulți lideri bogomili, prin Conciliul de la Târnovo din 1211, v. Sharenkoff, *op. cit.*, pp. 37 ș.u.
23. Este edificator modul în care apar prezentați la prezbiterul Cozma: „Văzând supunerea lor atât de mare și deosebită și crezând că ei sunt dreptcredincioși și capabili să îndrepte spre mântuire, lumea se apropie de ei și-i întreabă de mântuirea sufletului...” (Al. Iordan, *op. cit.*, p. 6). „La înfățișare fac totul ca să nu-i deosebească de adevărații creștini...” (*ibidem*, p. 5).
24. Anii de domnie: 1331-1371.
25. Conform documentelor din secolele XVI-XVII, o fâșie de 14 sate înșirate între Nikopol și Filipopol era locuită de adepți ai vechii erezii ce se mențineau izolați față de masa înconjurătoare a ortodocșilor; ei aveau biserici, însă refuzau cu obstinație crucea. Aceste resturi de „pavlicheni” au fost atrase la catolicism de către misionari franciscani în secolul al XVII-lea, restul refugiindu-se la nord de Dunăre și formând un nou val de imigranți (cf. N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1974, pp. 46-47, cu bibliografie).
26. Imigrarea spre Țările Române în secolul al XVII-lea ne este cunoscută prin studiile lui L. Miletic: *Nașiti Pavlikeani*, în „Sbornik za Narodni Umotvoreniiia Nauka i Knijnina”, t. XIX (1903), pp. 1-369, Sofia; *Novi dokumenti po Minaloto na našiti pavlikeani*, în „Sbornik na Narodni umotvoreniiia, XXI (1905), pp. 1-155; *Zaselenieto na Katoliskito Bălgari vă Cedmigradsko i Banati*, tot în „Sbornik”, XIV (1897), pp. 284-543 bazate în bună parte pe rapoartele oficiale ale episcopilor și misionarilor catolici. Migrația capătă proporții după anul 1688, atunci când este înăbușită răscoala antiotomană din satul Ciprovăț și o parte a populației trece în Țara Românească. Mai departe, după pacea de la Passarowitz (1718), austriei, stăpâni pe Banat și Oltenia, duc o politică de colonizare, înlesnind imigrarea bulgarilor în aceste regiuni. Documentele cu privire la aceste fenomene nu pot fi puse la îndoială.
27. Hasdeu, Bogdan Petriceicu, *Cuvente den bătrâni*, vol. II (ed. J. Byck), București, 1937, pp. 259-260.
28. N. Iorga, *La création religieuse du sud-est européen*, Paris, 1929, p. 23.
29. V. Notele 10, 11, 15.
30. V. Scrisoarea lui Theophylaktos către țarul Petru (ed. Sharenkoff), p. 64; Kozma (ed. Popruzhenko), p. 28-30, (ed. Sharenkoff), p. 72, (ed. Iordan), p. 9; Zygabenos (ed. Migne), col. 1293-1296.
31. Theophylaktos (ed. Petrovski), p. 64; Zygabenos (ed. Migne), col. 1305 și 1292; Kozma (ed. Iordan), p. 26-28.
32. Kozma (ed. Popruzhenko), p. 20, (ed. Sharenkoff), p. 70; Theophylaktos (ed. Petrovski, p. 364), (ed. Sharenkoff, p. 64); Zygabenos (ed. Migne, col. 1305-1308).

33. Theophylaktos (ed. Petrovski, p. 365), (ed. Sharenkoff, p. 64), Sinodikul lui Borilă (ed. Popruzhenko, p. 188; ed. Sharenkoff, p. 81), Zygabenos (ed. Migne, col. 1301-1304). Tot la Zygabenos apare și jocul de cuvinte: Satanael „umbra lui Dumnezeu“ își pierde sufixul *El* „Dumnezeu“, rămânând doar *Satan* „umbră“.

34. Kozma (ed. Popruzhenko, pp. 36, 68), unde propovăduiesc viața în sărăcie, iar la p. 40, unde resping munca omenească, pe care o consideră rușinoasă (la fel, ed. Iordan, pp. 41-42).

35. Theophylaktos (ed. Petrovski, p. 365; ed. Sharenkoff, p. 64). Mai considerau că Diavolul ajută femeia în perioada până la naștere: Sinodik-ul lui Borilă (ed. Popruzhenko, p. 188; ed. Sharenkoff, p. 81), mergând până la ura împotriva copiilor: Kozma (ed. Popruzhenko, p. 32; ed. Iordan, p. 37-38) - ceea ce este considerat de către V. Sharenkoff ca o exagerare polemică a lui Cozma.

36. O descriere o dă N. Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1925, p. 104: „Bogomilismul dușman al bogățiilor, al puterii, al trufiei popilor, al sărbătorilor, în care vedea deopotrivă momeli ale dracului, bogomilismul trist, chinuit, superstițios, lege a celor mai umili și mai nenorociți dintre oameni, care prin acest eres întunecat se simțeau mai sus, mai aproape de Dumnezeu, a trebuit să câștige mai ales pe acei Români care aveau mai multe de îndurat“. În istoriografie, s-a ajuns la un moment dat la exagerarea aspectului social-politic al ereziei bogomile, și de aici la explicarea apariției ereziei bogomilice prin lupta de clasă (la N. Derjavin, D. Tașkorski, D. Angelov), în perioada interbelică, și devenind, bineînțeles, varianta oficială în istoriografia comunistă; spre exemplu, *Istoria României*, vol. II, 1962, pp. 191-192.

37. Kozma (ed. Sharenkoff, p. 70); Zygabenos (ed. Migne, col. 1308, cap. 11), cu anumite excepții: apostolii menționați în Matei (1:1-16) și Luca (3:23-38), cei 16 profeți ai Vechiului Testament și martirii iconoclaști (Zygabenos, *loc. cit.*).

38. Kozma (ed. Popruzhenko, p. 22); (ed. Sharenkoff, p. 70; ed. Iordan, pp. 23-24). În Theophylaktos, numesc pe Sf. Fecioară ca „Ierusalimul ceresc“ (ed. Petrovski, p. 365; ed. Sharenkoff, p. 70).

39. Kozma (ed. Popruzhenko, pp. 26, 31; ed. Sharenkoff, pp. 71, 73; ed. Iordan, pp. 24-26), pe care le consideră ca idoli.

40. Cf. Zygabenos (ed. Migne, col. 1309, cap. 13), demonii lui Satanael trăiesc în ape, fântâni, mări și locuri subterane; asocierea cu apa a Demiurgului creator al lumii materiale s-ar putea explica prin faptul că apa este expresia pasivității universale, simbol al principiului după care lumea a fost creată sub domnia lui Satanael (*ibidem*, col. 1296). În același timp (*ibidem*), Satanael, după rebeliune, ar fi fost aruncat din cer într-un univers de apă. Este un motiv pentru respingerea Botezului: Zygabenos (ed. Migne, col. 1312, cap. 16); această respingere este însoțită de înlocuirea apei cu duh și foc: Kozma (ed. Popruzhenko, pp. 35-36; ed. Sharenkoff, p. 74; ed. Iordan, pp. 37-38); Sinodik-ul lui Borilă (ed. Sharenkoff, p. 82). De asemenea, nu acceptă Euharistia, considerând că nu ar fi vorba de trupul și sângele lui Hristos, ci de un sens figurativ al Evangheliilor; Kozma (ed. Popruzhenko, p. 68; ed. Sharenkoff, p. 77; ed. Iordan, pp. 12-15); Zygabenos (ed. Migne, col. 1313, cap. 17).

41. Kozma (ed. Popruzhenko, p. 13; ed. Sharenkoff, p. 68; ed. Iordan, pp. 15-16); Sinodik-ul lui Borilă (ed. Sharenkoff, p. 82).

42. Kozma (ed. Popruzhenko, p. 68; ed. Sharenkoff, p. 77); Zygabenos (ed. Migne, col. 1313-1316, cap. 19). S-a încercat la un moment dat, în istoriografie, un joc etimologic: numele „paterani“ sau „Patareni“, dat bogomililor din Bosnia, Dalmația și nordul Italiei ar proveni tocmai din cauza rostirii repetate a rugăciunii „Pater noster“ (E. Popovici, *op. cit.*, vol. III, p. 141).

43. Kozma (ed. Popruzhenko, pp. 7-8; ed. Sharenkoff, p. 67; ed. Iordan, pp. 10-12); Zygabenos (ed. Migne, col. 1309-1312, cap. 14-15).

44. Kozma (ed. Popruzhenko, p. 39; ed. Sharenkoff, p. 75), unde se spune că au ca biserici „colțurile străzilor“); Zygabenos (ed. Migne, col. 1328, cap. 42), cu precizarea: Satan însuși și-a avut reședința în Templul din Ierusalim, după a cărei distrugere și-a mutat-o în Sf. Sofia din Constantinopol!

45. Kozma (ed. Popruzhenko, p. 13; ed. Sharenkoff, p. 68; ed. Iordan, pp. 16-21); Sinodik-ul lui Borilă (ed. Sharenkoff, p. 82); Zygabenos (ed. Migne, col. 1321, cap. 28 și col. 1329, cap. 49). În ce-l privește pe prezbiterul slav, acesta mai face precizarea că bogomilii reproșează clerului ortodox că nu se comportă ca în Evanghelii, că a uitat ce înseamnă umilința, modestia (Kozma, ed. Popruzhenko, p. 36). Printre alte interdicții, adăugăm: respingerea Sfintei Treimi (Kozma, ed. Popruzhenko, p. 68; ed. Sharenkoff, p. 78), a zilelor sfinte și a sărbătorilor (Kozma, ed. Popruzhenko, p. 68; ed. Sharenkoff, p. 78); ei nu recunoșteau minunile lui Hristos, considerând că acesta a vindecat bolile doar sub aspect spiritual: Kozma (ed. Popruzhenko, p. 37; ed. Sharenkoff, p. 74; ed. Iordan, pp. 38-39); de asemenea, interziceau consumul de carne, de vin etc.: Kozma (ed. Popruzhenko, p. 31; ed. Sharenkoff, p. 73; ed. Iordan, pp. 34-35); Zygabenos (ed. Migne, col. 1313-1316, cap. 19).

SUMMARY

As heresy, the Bogomilic way of thinking has been the result of the contamination between the Christianity and the ancient dualist religions' dogmas.

In their dispute with the official orthodox Church and looking for new followers, the Bogomil preachers resorted to various modalities of propaganda. In this way, one of the ground in which they had succeeded was the realm from the North of the Danube. Here, the Bogomil propaganda have relied on the tolerance and especially on the ignorance of the clergy (considering that in this territory hasn't existed yet an ecclesiastical hierarchy). The Bogomil ideas satisfied the people's desire, because their statements were quite simple and went without saying. Here is the principal reason why their propaganda succeeded.

Notă: Lucrarea de față a fost prezentată la a VI-a Conferință a ISHA - Mainz, Germania, aprilie, 1995, cu titlul „Bogomilic Presence and Propaganda at the North of Danube“.

INSTRUCȚIA NEGUSTORILOR DIN BRAȘOV LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE-AL XIX-LEA

Ruxandra MOAȘA

De la început se impun câteva precizări: în primul rând, în ciuda titlului ambițios, această comunicare nu va cuprinde toate datele și detaliile problemei atât de vaste a instrucției negustorilor; așadar, voi încerca să semnalez și să prezint doar câteva aspecte semnificative, să formulez niște întrebări și chiar concluzii la acest subiect. În al doilea rând nu voi aborda întreaga categorie a comercianților, ci mă voi limita la marii negustori brașoveni și la casele lor comerciale. În sfârșit, în al treilea rând nu mă voi mărgini numai la compania și negustorii greci, ci voi alătura date despre gremiul comercial și negustorii români din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, tabloul va fi completat prin comparația absolut necesară între cele două planuri, știut fiind că românii și grecii au colaborat în comerț, au schimbat idei și s-au influențat reciproc.

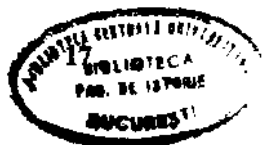
Izvoarele pe baza cărora se poate reconstitui universul cultural-profesional al acestor negustori sunt numeroase și variate: regulamentele de funcționare și deciziile companiilor, protocoale, corespondența comercială personală, acte de evidență contabilă - registre, bilanțuri, chitanțe -, acte de cancelarie - porunci și privilegii domnești, princiare, imperiale -, rapoarte consulare, acte de donație și de testare. De aceea, documentele vor fi supuse unei analize prudente și diferențiate. În plus trebuie luat în considerare un impediment real deoarece deși prin profesie negustorii sunt oamenii scrisului și ai înregistrării riguroase a veniturilor și cheltuielilor, este sigur că experiența în practica negoțului era transmisă succesorilor direct, prin viu grai și prin învățarea din mers, în practică. Așadar, în ultimă instanță, o anchetă chiar exhaustivă nu poate surprinde totalitatea problemei. În ceea ce privește sursele consultate și folosite am utilizat cu precădere colecția de acte ale companiei de comerț din Brașov publicată de N. Iorga¹ și catalogul de regeste cuprinzătoare pentru problematica economică realizat de D. și E. Limona².

În literatura noastră de specialitate nu există o bibliografie propriu-zisă despre pregătirea profesională a negustorilor. Dar unele lucrări generale și articole despre situația economică au cuprins idei și sugestii care mi-au fost de folos. Aici menționez studii și comunicări de Andrei Oțetea³, Dumitru și Elena Limona⁴, Olga Cicanci⁵ și Cornelia Papacostea Danielopolu⁶. Dacă istoriografia românească este lipsită încă de analize sistematice asupra acestui subiect, în schimb istoriografia universală a realizat sinteze ample despre fenomenul economic și studii detaliate despre instrucția negustorilor, practicile comerciale, tehnicile profesionale, orizontul mental, rolul în cultură și societate.

În pofida decalajului imens, lucrarea lui Jacques Le Goff, tradusă și editată recent în limba română, a constituit un îndreptar conceptual și un instrument de lucru util⁷.

Treptele profesionale. Instrucția unui negustor începea direct cu inițierea în practica și secretele comerțului și se realiza pe diferite trepte. Ucenicia era prima dintre acestea. Regulamentele de funcționare și actele companiilor comerciale grecești de la Brașov și Sibiu cuprind prevederi referitoare la statutul ucenicilor și al băieților de prăvălie și anume: durata angajării lor, quantumul simbriei, obligațiile reciproce ale inășilor și ale stăpânilor. În același timp documentele companiei dovedesc preocuparea pentru pregătirea profesională a acestora ca viitori comercianți⁸. O evoluție asemănătoare se constată și în cazul negustorilor români. În secolul al XIX-lea aceștia, reuniți în gremiul de comerț levantin, au manifestat același interes. Conștienți de necesitatea completării formației ucenicilor și calfelor lor, ei au decis să-i învețe științele negustorești și limbile germană și maghiară în zilele de duminică și de sărbători⁹. În cazul absenței acestor cunoștințe necesare, ucenicului nu i se permitea să devină negustor de către companie sau/și de către comercianții mai vârstnici. În același timp statul era interesat în formarea unor comercianți instruiți și capabili și în acest sens exercita un anumit control. În secolul al XIX-lea se cunosc numeroase circulare și ordine emise de Magistratul din Brașov către gremiul comercial român în care se recomanda să nu fie recunoscuți negustori deplini cei cu cunoștințe insuficiente și avertizau că nu vor fi aprobate și confirmate atestatele eliberate unor asemenea persoane¹⁰.

Deci în primul rând negustorii și compania îndrumau și supravegheau direct formarea și promovarea unor noi comercianți dintre elementele tinere, instruite și dinamice. În al doilea rând statul era implicat în acest proces prin instrumentele sale de control și autoritate, mai precis Curtea din Viena ai cărei reprezentanți locali erau guvernul și magistratul din Brașov. Aceasta ilustrează că în epocă funcționa o selecție riguroasă a viitorilor comercianți.

Prin urmare numai după ani de slujbă în care învățau și câpătau experiență în comerț, probau capacitatea profesională și dobândeau un capital suficient - element esențial - ei se puteau angaja în negoț pe cont propriu. Adesea, se asociau cu foștii stăpâni, punând cotă parte la capitalul comun și împărțind pe din două câștigul și paguba.

Negustorul tradițional. Desfășurarea unei activități comerciale pe cont propriu constituia o nouă treaptă profesională. În general, timp îndelungat negustorii și-au condus afacerile singuri sau într-o întovărășire conjuncturală temporală. În scopul negoțului, ei călătoreau foarte mult, prospectau piața, negociau, cumpărau și transportau marfa. Astfel comercianții au fost o categorie socio-profesională extrem de mobilă, desfășurând o activitate într-o zonă întinsă, întreținând o corespondență bogată și intrând în contact cu diverși oameni. În acest fel călătoriile duceau la completarea instrucției și îmbogățirea experienței de viață.

Negustorul premodern și revoluția comercială. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea se constată o modificare a acestei situații tradiționale. Comerțul s-a extins și a luat amploare, începând să se internaționalizeze și în spațiul sud-est și central european. De aceea de acum s-a manifestat frecvent fenomenul întovărășirilor și asociațiilor, punându-se bazele unor firme comerciale premoderne de durată care întrețineau relații cu centre economice pe o arie geografică vastă. În acest context negustorul nu își mai asumă personal sarcina dificilă de a călători și a lua contact direct cu partenerii de afaceri, devenind sedentar. Această obligație este preluată de o rețea densă de agenți, factori, comisionari și curieri comerciali. Ei erau angajați ai unui mare negustor și în același timp aveau propria afacere, călătoreau în diverse regiuni, inspectau piața, cunoșteau transporturile de marfă, drumurile, curierii, căruțașii, legislația locului, având o încrengătură de relații folositoare. La rândul lor, întrețineau o corespondență de informare cu cei care îi angajaseră și se dovedeau unul dintre cele mai necesare și utile instrumente în operațiunile internaționale. În această situație rolul negustorului a devenit din ce în ce mai complex și dificil, el controlând și luând decizii la distanțe mari de domiciliul său prin intermediul scrisorilor și al oamenilor.

Pentru ilustrarea acestei lărgiri și complicări a activității comerciantului este grăitor cazul negustorului aromân M. Țumbru din Brașov care avea relații cu Veneția, Triest, Viena, Iași, București, Tricala, Larissa, Salonic, Serres, Constantinopol și folosea doisprezece agenți particulari. Aceștia erau Constantin Țintibiri, Nicu Dumitriu Tuna, Costa Ioan Bușa, Pavel Gheorghe Leatul, Gheorghe Turunța, Hagi Trandafir Dossiu, Nicolae Ioan Riga, Mihail Gheorghe Silapendi, Dimitrie Hagiopol, Pavel Iconomu, Naum Gheorghiu și Ioan Paicu¹¹. În această privință trebuie relevat un aspect particular în relația dintre negustor și agenții lui. Date fiind caracterul internațional al comerțului de tranzit, distanțele lungi, dificultățile transportului, nesiguranța împrejurărilor politico-militare, desfășurarea afacerilor nu era încredințată oricui și oricum, ci trebuia să se facă în condiții de maximă încredere. D. Limona a observat cu pertinentă că aceste raporturi dintre negustori și *factorii* lui au avut *un caracter personal și s-au bazat pe o comuniune de rudenie sau pe proveniența din aceeași regiune ori chiar localitate*. De pildă, toți comisionarii negustorului aromân M. Țumbru erau la rândul lor macedoneni, negustorul V. Chiriți din Brașov avea pe fratele său D. Chiriți în București, iar marele comerciant D. Poshari din Viena avea un frate T. Poshari în Craiova prin care făcea negoț¹². Așadar agenții erau aleși după anumite criterii dintre oamenii apropiați, iscusiți, demni de încredere și legați nu numai prin interesul comercial ci și printr-o relație personală. De asemenea pe această cale personală și familială fiii și rudele de negustori se pregăteau pentru meseria de comercianți, ucenicind în prăvălia sau firma tatălui sau unchiului lor¹³. De aceea ar fi interesant de urmărit cursus

honorum unor negustori pentru a detecta în ce măsură datorau cariera lor instrucției prin ucenicie și prin familie.

Deci, alături de selecția operată prin ucenicie, un alt element important era familia. În mijlocul acesteia se moșteneau atât o avere cât și un patrimoniu profesional, părinții transmițând cunoștințele lor fiilor ce urmau cariera comercială tradițională.

Învățământul. Instrucția negustorilor nu se reducea numai la ucenicia, practica și experiența de negoț. A. Oțetea a observat că la un moment dat unui anumit stadiu de dezvoltare a comerțului îi corespunde un grad de instrucție mai avansat¹⁴. În acest sens școlile comerciale au reprezentat forma de învățământ prin care se făcea educația specializată și sistematică a viitorilor comercianți. Ele au apărut și s-au înmulțit cu deosebire începând din secolul al XVIII-lea, fiind fondate din inițiativa negustorilor. Dar înainte de crearea lor, celelalte școli existente au suplinit și au răspuns nevoii de instrucție a comercianților. Astfel în Brașov vechea școală românească din Șchei a furnizat primele elemente de scris, socotit și de limbi străine necesare comercianților¹⁵. Totodată negustorii greci și români înstăriți obișnuiau să-și trimită fiii la școlile germane precum gimnaziul luteran și catolic din Brașov, gimnaziul românesc din Blaj și chiar școala comercială din Viena¹⁶.

La cumpăna dintre veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea s-au înregistrat două inițiative negustorești foarte importante în domeniul învățământului anume crearea școlilor primare greacă (1799) și română (1834) din oraș. Aceasta a fost prima etapă în constituirea unui învățământ comercial brașovean. De pildă, trei ani mai târziu, în 1837 s-a făcut un pas mai departe prin crearea unei clase pregătitoare pentru comerț în cadrul structurii școlii elementare românești. Necesitatea acestui curs preparator era subliniată de negustorii efori ai școlii în următoarele cuvinte: „o societate comercială nu poate exista fără o școală comercială”¹⁷. În acest fel ei au mărturisit ambiția ca în viitor pe baza acestui nucleu inițial să se înființeze o adevărată școală comercială.

În aceste instituții se predau cunoștințe absolut necesare comercianților. Conținutul programului școlar, cursurile profesorilor, chiar manualele elaborate de aceștia erau orientate în funcție de necesitățile directe și concrete ale comerțului. Pentru a ilustra aceasta vom reproduce și analiza câteva date despre programele școlare. Am folosit două documente ce datează din aceeași perioadă - prima jumătate a secolului al XIX-lea - și care provin de la școlile primare greacă și română, deci pot fi supuse unei comparații. Astfel la școala elementară a comunității grecești se predau săptămânal matematică 3 ore, geografie 1,5 oră, istorie 1,5 oră, științele naturale 1,5 oră, limbi străine 10 ore din care germană 5 ore, franceză 3 ore, maghiară 2 ore¹⁸. Totodată la școala primară a comunității românești din oraș clasa pregătitoare de comerț avea următorul program de instrucție:

- elementele aritmeticii cu numere întregi și fracții zecimale, regula de trei simplă a societății, lanțului, cametelor, obligației, mestecării - toate deslușite cu pilde;
- corespondență și alte scrisori trebuincioase în română și germană;
- geografia a tot pământul după Canabich;
- istoria lumii sau mai bine a staturilor după Volger începând cu istoria patriei;
- istoria naturală ca pregătire de cunoștințe a mărfurilor după Hoffman;
- gramatică și ortografie nemțească cu felurimi de deprinderi analitice și sintetice;
- gramatică latinească pentru cei ce vor să meargă la gimnaziul împărătesc;
- începuturi de doppie cu deprinderi pe tablă după Jöchner¹⁹.

Prin urmare este evident că se pune accent pe materii cu aplicare practică și concretă: aritmetică și calcule contabile, epistolografie comercială, geografia cu descrierea bogățiilor naturale și a importanței economice completată cu istoria naturală care nu este altceva decât caracterizarea diferitelor produse naturale și felurilor de

mărfuri, istoria propriu-zisă ce se referă la formele de organizare politică, orașele mai însemnate, legislație etc. Trebuie să observăm că o atenție specială se acorda studiului limbilor străine folosite mai ales în raporturile economice, dar și în cele politico-administrative cu autoritățile, negustorul fiind prin excelență un poliglot. E drept că este vorba de un poliglot special care cunoștea limbile prin folosirea lor curentă în tranzacții comerciale. În acest mod școala s-a legat de activitatea economică și de societate.

Cărțile comerciale și ziarele. În afara instrucției deprinse în practică și în școală, alte mijloace de informare și de completare a pregătirii profesionale a negustorilor au fost cărțile. Dispunem de câteva atestări de cărți comerciale cerute de unii dintre cei mai mari și activi negustori ai timpului care indică în ce direcție se îndreptau preocupările acestora. Astfel în 1790 Dimitrie Hagi Mihali Cățanu din Viena îi comunica cunoscutului comerciant brașovean Constantin Boghici că i-a trimis o carte intitulată *Vorschrift* pe adresa lui Toma Vilara din Sibiu. Nu se pot ști titlul complet și cuprinsul cărții, dar nu este exclus ca această scriere germană să fi fost unul din numeroasele manuale comerciale care circulau în epocă. În orice caz este important de semnalat interesul manifestat de C. Boghici pentru a avea personal această carte²⁰. Un alt negustor vestit din Brașov, M. Țumbru era asociat cu socrul său Ioan Boghici și cu Hagi Ioan Jianu din Craiova într-o firmă a cărei evidență contabilă o ținea²¹. Se poate considera că în această asociație M. Țumbru era elementul tânăr, activ și progresist căci el a determinat angajarea în comerțul cu bani de atunci și a învins temerile celorlalți. De asemenea formația sa modernă în practica comercială și stăpânirea artei unei contabilități superioare reies din organizarea arhivei personale și din solicitarea unor cărți de evidență. În 8 aprilie 1794 M. Țumbru scria lui D. Hagiopol și P. Iconomu din Viena să-i trimită cartea *Doppia Scrittura* și cartea cu diverse socoteli și cambii prin intermediul lui Andrei Vărtan. În același timp furniza o serie de date despre aceste cărți anume prima urma să apară în curând în timp ce a doua era deja pe piață, ambele fiind editate de Toma Dimitriu. Se pare că erau de neapărată trebuință deoarece în 29 iulie 1794 M. Țumbru revenea într-o altă scrisoare și le solicita insistent²². Am putut identifica autorul și titlul complet ale primei lucrări confruntând informațiile lui M. Țumbru cu cele dintr-un articol semnat de O. Cicanci²³. Este vorba de *Σκριτουρα δολια ητοιη ταξη των πραγματευταδικων καταστιχω* (*Dublă contabilitate sau ordinea catastifelor comerciale*), Viena, 1794, de Th.D. Siatisteos. În 1974 un alt mare negustor, Manicati Safranos din Sibiu, cerea informații de la Viena despre două volume în curs de apariție la Veneția, anume *Originea și progresul științei și Prospectul afacerilor actuale ale Europei*²⁴.

Din exemplele de mai sus rezultă interesul evident al negustorilor pentru manualele și cărțile comerciale și informarea la curent cu aparițiile editoriale cele mai noi. De asemenea aceste lucrări ilustrează preocupările în materie de lectură ale negustorilor. Astfel se distinge un public specializat profesional care manifestă o predilecție pentru cărți cu conținut pragmatic, realist, concret.

Trebuie constatat că majoritatea acestor tipărituri proveneau din aria italiană și germană, mai ales din Veneția și Viena, adică din centrele tradiționale care au polarizat timp îndelungat activitatea comercială din sud-estul european. Veneția a fost prin excelență un teritoriu al afacerilor unde grecii și românii au intrat în contact cu spiritul întreprinzător italian și au preluat cea mai mare parte din cunoștințele, tehnicile și terminologia comerciale. Viena a devenit un alt reper important al geografiei economice centrale și sud-est europene datorită politicii despotismului luminat de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Prin urmare o istorie a manualelor comerciale trebuie să pornească de la ideea că modelele au fost preluate din lumea italiană și germană adică din centrele cu care au avut relații strânse: Veneția, Triest, Viena, Leipzig etc.

Studiul acestor cărți comerciale nu este posibil fără identificarea unei geografii la care se raportau negustorii și interesele lor.

Pentru secolul al XIX-lea dispunem de două cărți foarte interesante. Prima este în limba română și poartă titlul de *Pravila comercială care cuprinde regulile comerțului, ale catastifelor și ale vecselilor și socoteala interesurilor etc.*. De fapt este o traducere după un manual german făcută de Emanuel Ioan Nichifor, susținută material de Gheorghe Nica și tipărită la Brașov, tipografia Johann Gött, 1837. Să observăm că în jurul acestei cărți se concentrează o serie de date care îi conferă semnificație: traducătorul era profesorul titular al cursului de comerț pregătitor de la școala comercială românească, iar susținătorul era unul dintre cei mai importanți negustori brașoveni și inspector al acestei școli. Deci lucrarea este rodul colaborării dintre cei interesați, profesori și comercianți, și a fost destinată ca manual pentru clasa comercială înființată în același an. Dar această carte nu a fost numai de uz strict școlar, ci și de uz general, figurând adesea în bibliotecile negustorilor timpului. De aceea considerăm că această lucrare este însemnată și ilustrează o primă inițiativă a burgheziei românești în materie de instrucție comercială. Ea a resimțit direct necesitatea fixării și sistematizării cunoștințelor economice, a comandat și a patronat social această tipăritură.

Cea de-a doua carte adusă în discuție este în limba greacă și poartă titlul prescurtat *Manual comercial* de Constantin Mela, tipărit la Atena, 1848, păstrat în arhiva bisericii grecești din Brașov²⁵. Este important de subliniat că a fost editată într-un alt oraș decât cele tradiționale din aria italiană și germană, semn al mutării centrului de greutate spre sud-est, în interiorul statului grec nou creat unde ia naștere burghezia națională. În interiorul copertei este o însemnare ex-libris care atestă că a fost proprietatea unui anume Emanoil A. Hristumanu, primită cadou de la D. Sraman și datată în septembrie 1849 la Triest. Trebuie să remarcăm data și localitatea: la un an după apariție, cartea se difuzase într-un centru unde se intersectau interesele de anvergură internațională ale negustorilor greci. Conținutul propriu-zis al acestor tipărituri sugerează larga deschidere pe care trebuia să o aibă un comerciant. Foaia de titlu detaliază astfel cuprinsul și introduce pe cititor de la început în substanța cărții:

Manual comercial despre comerț, industrie, marină comercială și despre acțiunile comercianților în aceste domenii;
despre materia comerțului;
despre situația comercială, agricolă și industrială a statelor europene;
despre monede, rate de schimb, stațiile de poștă și unitățile de măsură ale orașelor comerciale;
despre înregistrarea în catastif, calcule comerciale și epistolografie;
despre redactarea contractelor comerciale de asociere după model.

Cartea este divizată în patru părți distincte: 1) ramurile economice angajate în comerț; 2) obiectele comerțului; 3) situația pe țări; 4) tehnici comerciale specifice. Spicuim din partea a patra, capitolul despre catastife, socoteli și corespondență comercială în care figurează: cărțile comerciantului, tehnici de contabilitate (metoda înregistrării în partidă simplă și dublă), calcule comerciale (înregistrarea făcută după calendar și socoteala dreaptă a depozitului, cartea de scrisori, bilanț și inventar, reluarea calculelor, găsirea și corectarea greșelilor, tarifele de prețuri, rata de schimb, dobânda și calculul debitului), corespondența comercială (circulare, comisioane, ordine, informări, anunțuri, scrisorile de primire, de realuare a legăturilor, de recomandare, de plângeri și de justificări, cereri de plată)²⁶. Un alt capitol interesant este cel ce descrie regiunile și orașele lumii cu mărfurile și piețele lor ceea ce constituie un indiciu al interesului și orientării negustorilor spre anumite piețe. Această carte cuprinzătoare a circulat atât în mediul negustoresc cât și în mediul școlar, fiind predată

în mod sigur în școala greacă din oraș în vederea instruirii viitorilor comercianți. Toate informațiile prezente ne duc în lumea negoțului caracterizată prin spiritul întreprinzător, precis și rațional. Acest manual este strict specializat pentru falia socio-profesională pe care o reprezintă comercianții și oglindește ceea ce trebuia ei să cunoască și anume economie, metrologie, geografie etc.

Aceste cărți și manuale de comerț au fost foarte uzitate și au circulat în mediile negustorești din întreaga Europă. Ele sintetizau întreaga experiență acumulată în timp până la acea epocă și erau editate periodic în acord cu necesitățile comerțului, modernizarea structurilor și reînnoirea informațiilor, fiind cele mai actuale ghiduri. Deoarece Europa centrală și de sud-est a constituit o zonă de intense schimburi comerciale, ar fi interesant de identificat cărțile comerciale din epocă, modelele lor, prelucrările lor succesive, circulația lor, repartitia geografică, asemănări și deosebiri între zone etc.

Ziarele au fost un alt mijloc de informare care a concentrat atenția negustorilor. Ion Colan a observat că ziarul este mult mai semnificativ deoarece difuzează cel mai rapid informațiile cele mai actuale, amănuntul cotidian și de ultimă oră care îi interesează pe negustori, bine implantați în realitatea socială, economică, politică, militară și culturală a epocii²⁷.

Primul ziar grecesc și totodată sud-est european a apărut la Viena în 1790 și a răspuns unei nevoi acute de informare în această lume lipsită până acum de o presă. Editorii, frații Marchides Pulios, au declarat că scopul inițiativei lor era de a culege, sintetiza și transmite publicului „evenimentele militare, politice dar mai ales economice”²⁸. Acest ziar a fost cerut și citit în țările române. Printre cititorii lui s-au numărat și negustorii greci, companiști și necompaniști, din Brașov. Astfel arhiva personală a negustorului M. Țumbru cuprinde date despre abonarea, lectura și circulația acestui ziar. M. Țumbru a întreținut o corespondență regulată în chestiunea abonamentului cu reprezentanții lui din Viena, D. Hagiopol și P. Iconomu, începând din 1794 și până în 1797²⁹. În afara datelor despre plata abonamentului, scrisorile sunt sugestive pentru modul cum recepta și citea un negustor din veacul al XVIII-lea informațiile din ziar. De pildă, în 20 aprilie 1794, M. Țumbru îi scria asociatului său, T. Cincu din București, despre o știre din gazetele primite cu o zi înainte. Acestea anunțau că în împrejurimile Adrianopolului bântuie o ceată de zurbagii ale căror jafuri au întârziat poșta imperială până la 18 aprilie la Constantinopol. De aceea sfătuiește pe Cincu să trimită poverile de monezi la Istanbul cu caravana și nu cu poșta^{29bis}. Detaliul în sine este mărunț, dar semnificativ pentru cei direct interesați căci negustorii erau conștienți că negoțul lor era dependent de conjunctura politico-militară, stabilă sau instabilă, favorabilă sau nefavorabilă. Orice putea interveni și schimba planurile și de aceea negustorul trebuia să fie capabil și inteligent, să afle la timp situația reală și concretă, să prevadă dificultățile și să aprecieze corect împrejurările. Aceste necesități precum și faptul că negustorul este prin excelență omul momentului prezent au determinat interesul egal acordat situației economice și politice și tentativa de a organiza un sistem de informare prin corespondență, dialogul cu ceilalți comercianți, curieri, contacte cu diplomați și consuli etc. Această preocupare pentru evenimentele ce puteau influența direct comerțul este atestată de prezența unui act în arhiva companiei grecești din Brașov publicat de Iorga. Este vorba de o relatare a luptelor și mișcărilor armatelor ruse și austriece din Moldova în 1788³⁰.

Alături de astfel de mijloace diverse de procurare a informației, ziarele au difuzat și completat știrile de interes pentru negustori, asigurând un caracter continuu și actual al circulației lor. O dată cu epoca modernă ele se vor desprinde și separa de cotidiene și se vor specializa și diferenția, devenind un instrument de lucru curent pentru negustori și activitatea lor. O privire sumară doar asupra bibliotecii gremiului

românesc de comerț levantin ne lămurește în această privință căci figurează numeroase ziare de secol XIX-XX: *Fliegende Blätter* (1835-1916), *Hamburger Blätter* (1853-1854), *Wanderer* (1860-1868), *Kikiriki* (Viena 1876-1889), *Revista economică* (1899-1916), *Bunul econom* (Orăștie, 1904-1905)³¹.

Metodele și tehnicile profesionale au ilustrat măsura dezvoltării și diversificării comerțului și au indicat caracterul rudimentar sau avansat al activității negustorilor.

Correspondența comercială reprezintă cea mai bogată sursă directă care vorbește despre negustori și profesia lor din interior. Din nevoia de a cunoaște toate datele despre mersul afacerilor și factorii de risc și de avantaj, negustorii au întreținut o vastă corespondență. Astăzi fondurile arhivistive au conservat numeroase astfel de documente care însă reprezintă o cifră mică în raport cu cea reală. Câteva date sunt sugestive pentru bogăția epistolografică: de pildă M. Țumbru a primit 95 de scrisori de la T. Cincu și a trimis 84 aceluiași între anii 1792-1801³². Importanța transmiterii lor destinatarului în timp util și pericolul de a se distruge în condițiile de instabilitate din epocă a determinat o grijă deosebită a negustorilor pentru scrisori. De aceea ei anexau o copie a scrisorii precedente la cea actuală sau obișnuiau să repete informații anterioare și le transcriau în dublu exemplar în manuscrise și catastife unde erau înregistrate cu data și localitatea respectivă. Un exemplu de arhivă bine organizată a aparținut aceluiași M. Țumbru. Din lista documentelor depuse în 1813 la magistratul din Brașov cu prilejul procesului de moștenire de după moartea sa și care este incompletă, rezultă următoarele acte: 10 copiere, 2 prohiron, 2 strațe, 2 protocoale, un catastrohon și un maestron³³. La nivel colectiv compania a manifestat aceeași grijă pentru documentele cele mai importante păstrate în lada ei și aflate în grija membrilor ei. De aceea au apărut noi funcții ca caracter administrativ care anunțau organizarea unui nucleu de cancelarie precum notar, vicenotar, secretar. Unii dintre aceștia, cum a fost Constantin Antonie, au fost oameni instruiți și autori de cronică³⁴.

Conținutul scrisorilor se caracterizează prin concizie, precizie, claritate și raționalitate, scopul fiind transmiterea rapidă și exactă a informației. Transportul se realiza fie prin alți negustori, fie prin agenții comercianților, fie prin poștă. Viteza transmiterii scrisorilor era o performanță în epocă datorită nevoilor urgente ale negoțului.

Limba folosită în operațiunile comerciale era greaca deoarece aceasta era instrumentul lingvistic comun întregii Europe de sud-est. Fiind limba bisericii și a textelor sfinte, ea s-a impus mai lesne în tranzacții. Statutul de limbă internațională și folositoare pentru cariera unui comerciant a fost recunoscut în repetate rânduri de negustorii români membrii ai companiei grecești. În 1792, 1806 și 1819 aceștia au cerut răspicat ca preotul de la biserica companiei să știe limba greacă „ca să poată copiii noștri în limba grecească a se pricopsi”. Demn de remarcat este legătura între limba greacă și verbul „a se pricopsi”, „a se chivernisi”, ilustrând faptul că prin limbă se putea accede în cariera comercială. Totodată trebuie să subliniem că aceste acte au fost semnate de negustori români care ulterior au jucat un rol important în viața culturală a Brașovului: Boghici, Flușturan, Leca, Zahariu și Nica³⁵.

Se folosea limba populară și nu cea savantă, negustorii având o contribuție esențială în practicarea limbii populare și scrisului cursiv și personal, în răspândirea și impunerea lor. Această limbă a suferit influențele lingvistice ale diferitelor medii în care s-au stabilit negustorii greci. Ea abundă în împrumuturi străine: italianisme, turcisme, germanisme, maghiarisme, românisme, fiind asimilate și integrate în grade diverse. În această privință D. și E. Limona au observat că „în timp ce macedonismele și turcismele sunt asimilate limbii acesteia grecești populare, ele constituind bagajul de cuvinte al copilăriei acestor negustori, în timp ce italianismele sunt integrate în forme pure circumscriind limbajul profesional al acestor negustori, însușit din timpuri

mai vechi, germanismele și maghiarismele apar sub forme corupte, însușite insuficient de acești proaspeți cetățeni ai Imperiului habsburgic³⁶.

În același timp, alături de limba greacă, erau folosite limbile străine necesare în operațiunile comerciale internaționale precum italiana, germana și mai târziu maghiara și franceza.

Un limbaj comercial care se utiliza și se aplica de către negustori în activitatea lor profesională trebuie să fi existat³⁷. Din bogata corespondență a negustorilor se desprinde o terminologie specializată, dar numai o cercetare de viitor care să investigheze toate aspectele ei și să alcătuiască glosare va putea cuprinde problematica ei³⁸. Aici ne vom limita la semnalarea unor constatări sumare. Termenii comerciali de bază au fost preluați din limbile italiană, greacă și turcă în timp ce din germană au fost împrumutate cuvinte legate de administrație, legislație și instituții economice recente. Câteva exemple sunt grăitoare - termeni grecești și turcești: alișveriș (afacere), capar (arvună), catagrafie (inventar), catastih, cherhana (magazie), hair (folos), gurais (schimbarea unei monezi în alta), merçe (mărfuri), mrasie (licitație), navlu (chiria unei corăbii), regea pazar (vânzare la tocmeală), teslim (predare), siclet, chesat, stenahorie (criză); termeni italienești: a vista, a minuta, libre (registre), importo (sumă de bani), interese (dobânzi), lettera (poliță), pagamento (plată), ricevuta (chitanță), regresso (despăgubire); termeni germani: verlagquittung (chitanță), bancoțidelcassa (bancă), ferpot (corect verbot, sechestru), finanzhofstelle (visteria curții imperiale), handelsricht (drept comercial), vewel (corect wechsel, poliță). Uneori pentru același cuvânt se întâlnesc termeni de origine diversă, de pildă, pentru cuvântul vamă s-au folosit cuvinte turcești - iumbruc, bedaet cu formele de bedaet, betaati și bitaat, grecești - telonio, maghiari - harmiți și germani - dreissigstamt³⁹. Acest amestec de cuvinte din diferite limbi, dând impresia de bazar lingvistic, ilustrează influențele diverse și poliglosia firească pentru negustorii care aveau relații largi și desfășurau o activitate internațională. Ar fi interesant de realizat o analiză comparativă a diversilor termeni comerciali pe diferite registre, urmărindu-se observarea celor de folosință îndelungată și celor de proveniență recentă, modernizarea și constituirea treptată a vocabularului profesional.

Registrul. Evidența contabilă a fost o tehnică strâns legată de desfășurarea comerțului și de profesia de negustor. Ea a evoluat îmbrăcând diverse forme. Unul dintre cele mai uzuale instrumente de lucru ale comerciantului a fost registrul în care erau înscrise mărfurile cu prețuri și localitatea de proveniență, veniturile și cheltuielile, bilanțuri periodice. El a cunoscut diferite forme și denumiri anume catastih, prohiron, libro, strață. Așa cum reiese din terminologie, practica și modelul au fost preluate din lumea italiană și turco-greacă. Nu toate aceste instrumente contabile erau avansate, dimpotrivă unele erau rudimentare. De pildă, strața reprezenta un registru în care se înscriseră, într-o formă nesistematizată contabil, toate operațiile economice. Din păcate, nu știm diferențele exacte între tipurile de înregistrare și specificul lor ceea ce ar fi contribuit la clarificarea problemei tehnicii contabile și a caracterului ei.

Polițele și cambile au devenit curențe la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În documente nu se face întotdeauna diferența dintre poliță (bilet la ordin) și cambie. Apar fie sub denumirea generică de poliță, fie sub alți termeni diverși precum trate, veele, obligațiuni, țidule, rimese. La rândul lor, polițele se diferențiau în mai multe tipuri: economică, domiciliată, de Anglia, de Livorno, de Olanda, de Veneția și trată indosabilă. Operațiunile cu polițe și cambii erau foarte variate anume: tragere, schimbare, cumpărare-vânzare, protestare în caz de neplată, scontare la târg, amortizare, gir. În aceste tranzacții erau implicați diferiți factori de la negustori până la curțile domnești din Principate și dregătorii ce arendau ocnele⁴⁰. Inițial polițele au fost instrumente de credit și plată în vederea achiziționării de mărfuri între localitățile situate la mare distanță. Ulterior comerțul cu

mărfuri a devenit mai puțin rentabil decât cel cu polițe și cambii din cauza împrejurărilor defavorabile și nesiguranței generale. Ceea ce a făcut posibilă speculația cu polițe și cambii ca efecte de comerț a fost folosirea curentă a tratei indosabile care putea fi transmisă de la un proprietar la altul fără vreo restricție⁴¹.

Însă nu se cunosc în amănunt diferențele dintre diversele tipuri de polițe și în ce măsură se foloseau tehnici moderne - de exemplu, scontul - pentru a înțelege gradul de modernitate a acestor instrumente. În epocă, statul austriac luase inițiativa creării unor instituții economice moderne cum erau tribunalul cambial, legea polițelor, iar negustorii greci din Viena dispuneau de registre de polițe⁴². În schimb andosa care asigura o securitate și stabilitate cambiei nu era cunoscută ceea ce ilustrează caracterul incipient și restrâns modern al tehnicilor profesionale din epocă. Un alt exemplu vine în argumentarea afirmației noastre. În general, angajarea în comerț și în operațiuni de speculație au fost riscante și, pentru evitarea pierderilor, a început practica asigurărilor. În indexul general anexat la catalogul realizat de D. și E. Limona este atestat termenul de garanție, dar numai în sensul de cheazășie a unor martori și nu de asigurare. Astfel că falimentul și sechestrul pe avere și marfă erau destul de frecvente în realitatea epocii.

Toate aceste tehnici descrise numai sumar conturează un tablou mai complet al activității profesionale a negustorului și sugerează complexitatea acesteia. Dar nu ar fi complet dacă nu se adaugă normele de comportament specifice negustorilor și capacitățile pe care trebuie să le cultive aceștia pentru a reuși.

În primul rând, negustorul trebuie să fie prudent și calculat, să nu dezvăluie sau să lase să se întrevadă intențiile, să urmărească cu atenție și să speculeze împrejurările. Inteligența și secretul sunt cheia izbândeii în această profesie. Gândirea trebuie să fie clară și lucidă permanent fiindcă „la lucruri ca aceasta tu să fii om deșteptat și treaz la minte apoi toată să lucră bine, dară dacă află cumpărătoriu mintea vânzătorului apoi rău merg lucrurile”⁴³. Această rațiune calculată a negustorului constă mai ales în capacitatea de a realiza o tranzacție în condiții favorabile. Spiritul de negociere înseamnă a oferi și a ceda ceva în același timp în vederea unei afaceri astfel încât după expresia unui negustor „vor fi mulțumite ambele părți potrivit zicalei uno per alto”⁴⁴.

Deși prima regulă a comerțului recomandă prudența, comerțul trebuie să se desfășoare pe baza unor garanții. Una dintre acestea este alegerea unor oameni de încredere, alta este cinstea și probitatea negustorului. Cea din urmă a fost un element important al relațiilor dintre comercianți. Protestul față de o atitudine incorectă o exprima un colaborator al lui Țumbru, din Zemlin, care în 1781 îl amenința „în caz că va fi silit să se deplaseze la Brașov îl va face de râs de se va auzi și în America de necinstea lui”⁴⁵.

Interesul pentru câștig, acceptarea concurenței, spiritul întreprinzător reprezintă trăsături caracteristice negustorului. În același timp ele trebuie să se asocieze și să fie temperate de realism și rațiune întrucât comerciantul trebuie să știe până unde să riște și când să se retragă. Toate acestea ilustrează că profesia era acaparantă încât așa cum mărturisea un negustor „ieri și alaltăieri deși a fost sărbătoare, el nu s-a odihnit ci s-a străduit mult”⁴⁶. Este interesant de urmărit în ce fel se împărțea un negustor între timpul acordat muncii sale și timpul acordat datoriei sale în societate, de pildă bisericii.

Cele câteva aspecte conturează universul meseriei de comerciant ca una foarte complexă. Astfel este descris și caracterizat negustorul în raport cu sine și cu activitatea proprie. Această imagine trebuie completată de integrarea lui în societate și de raporturile sale cu ceilalți și cu cultura timpului.

Atitudinea față de cultură. Este interesant de relevat interesul și atitudinea negustorilor față de cultură și instrucție. Începând cu secolul al XVIII-lea actele abundă în date referitoare la acest aspect. Se cunosc numeroase cazuri de negustori care *participă* la cultură prin donații de bani, obiecte, cărți, sprijinirea construcției unor biserici, școli, tipografii și tipărirea de cărți prin sistemul prenumeranților. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea a apărut un nou tip uman - legat de revoluția comercială și de apariția negustorilor sedentari care au *timp* - negustorul intelectual care traduce, prelucrează, tipărește sau patronează cărți, publică articole în ziare, creează școli, edituri, librării etc. Dintre acești negustori care s-au *implicat* direct în cultură menționăm pe Zenovie Pop, Zaharia Carcalechi și marile familii de comercianți din Brașov cum au fost Boghici, Nicolau, Orghidan, Leca, Nica, Jipa.

Poziția negustorilor față de cultură se poate detecta la nivelul declarațiilor publice prezente în actele de donație. De pildă, marele negustor grec și fost proestos al companiei grecești Hristodulos Mumialis în 1843 dona o sumă de bani pentru școala românească din Dârste și făcea următoarea afirmație sugestivă pentru concepția negustorilor vis-à-vis de rolul instrucției: „creșterea și întărirea școlii dumneavoastră a căria întrebuințare va fi cu adevărat sigură calea și mijloc care poate pe copiii dumneavoastră, dacă va avea silință, să-i aducă la drumul fericirii”⁴⁷. Mai interesantă este constatarea atitudinii față de cultură a negustorilor la nivel particular. În acest sens o sursă documentară surprinzătoare o reprezintă testamentele care cuprind atât dispoziții succesoriale cât și prescripții educaționale și decizii privind cariera copiilor. Astfel în 1808 marele negustor Ioan Diamandi Carol testa copiii săi o sumă și prevedea întreținerea lor până la 24 de ani inclusiv plata studiilor de limbă greacă, germană, latină, filosofie și drept sau medicină la universitatea din Pesta sau din Viena, iar în 1833 testamentul unui alt negustor grec vestit, Anghel Anghelovici atestă că fiul său mai mare făcuse studii la Paris⁴⁸. Deci se conturează o altă direcție de analiză în viitor a acestui subiect: intelectualizarea generațiilor de comercianți.

În concluzie voi defini și sintetiza aspectele profesiei de negustor. A fi comerciant însemna a desfășura o activitate practică, în contact direct cu realitatea și în angrenajul dinamic și viu al relațiilor economice, dezvoltând anumite însușiri naturale, căpătând experiență, însușind tehnici profesionale și dobândind un comportament specific. Deci activitatea unui negustor are un caracter pragmatic, direct, realist și îmbinând cunoștințele teoretice cu experiența. În același timp comerciantul a fost un factor social extrem de mobil și care a intrat în contact cu ideile, știrile și moda timpului prin însăși natura meseriei sale. De aceea accentul nu trebuie pus pe latura instrucției propriu-zise ci pe posibilitatea de circulație, suprimarea distanței dintre regiuni și rolul de intermediar al ideilor din epocă.

NOTE

1. N. Iorga, *Acte românești și câteva grecești din arhivele companiei de comerț oriental din Brașov*, Vălenii de Munte, 1932.

2. D. și E. Limona, *Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la orașul Stalin*, București, 2 vol., 1958.

3. A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1977.

4. D. și E. Limona, *Negustori bucureșteni la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Relațiile lor cu Brașovul și Sbiul* în „Revista de Istorie”, 4, an XIII, 1960, pp. 107-141 și *Aspecte ale comerțului brașovean din veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân M. Țumbru* în „Studii și materiale de istorie medie” (SMIM), vol. IV, 1960, pp. 525-565.

5. O. Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1981.
6. C. Papacostea Danielopolu, *Organizarea și viața culturală a companiei grecești din Brașov (sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea)* în vol. „Studii istorice sud-est europene“ coordonat de E. Stănescu, București, 1974, pp. 159-212.
7. J. Le Goff, *Negustorii și bancherii în evul mediu*, București, Ed. Meridiane, 1994.
8. O. Cicanci, *op. cit.*, p. 127-130 și 133.
9. E. Pavlescu, *Meșteșug și negoț la românii din sud-estul Transilvaniei (secolele XVII-XIX)*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1971, p. 293.
10. D.Z. Furnică, *Din trecutul românesc al Brașovului. Documente comerciale (1741-1860)*, București, 1937, p. 73, doc. XXXIII, Brașov, 1856, februarie 13.
11. D. Limona, *Les relations commerciales du sud-est de l'Europe a la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle reflétée dans les documents archivistiques de Bucarest, Sibiu, Brașov* în vol. „Symposium l'époque phanariote“, Salonic, 1974, p. 394.
12. *Ibidem*, p. 387.
13. *Ibidem*, p. 388; v. și M. Caratașu, *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigore Anton Avramie* în „Studii și cercetări bibliologice“, 1972, 12, pp. 189-207.
14. A. Oțetea, *op. cit.*, pp. 129-132.
15. V. Oltean, *Acte, documente și scrisori din Șcheii Brașovului*, București, Ed. Minerva, 1980, pp. 9-11, 13-14, 24-25.
16. A. Bârseanu, *Istoria școalelor centrale greco-ortodoxe române*, Brașov, 1902, pp. 20 și 30-31.
17. *Ibidem*; v. și P. Gruzudis, *Școala greacă din Brașov*, lucrare dactilografiată de la Bibl. jud. din Brașov încredințată mie de doamna Monica Tatușescu căreia îi mulțumesc pentru ajutor.
18. *Ibidem*, p. 35.
19. A. Bârseanu, *op. cit.*, p. 31.
20. D. și E. Limona, *Catalog...*, vol. I, pp. 135-136, regist 481-Viena, 1790, martie 8.
21. Idem, *Aspecte ale comerțului...*, p. 530.
22. Idem, *Catalogul...*, vol. II, pp. 132 și 154, reg. 525- Brașov, 1794, aprilie 8 și reg. 596-Brașov, 1794, iulie 29.
23. O. Cicanci, *Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturels du sud-est européen avec le centre de l'Europe* în „R.E.S.E.E.“, 1, 1986, nota 21.
24. D. Limona, *Les relations...*, p. 396.
25. Muzeul Șcheii Brașovului, C.V. 1524.
26. *Ibidem*.
27. Ion Colan, *Casina română o sută de ani (1835-1935)*, Brașov, 1935, p. 89.
28. D. Russo, *Primele ziare grecești din Viena* în „Studii istorice greco-române“, București, 1939, vol. II, p. 369.
29. D. și E. Limona, *Catalog...*, vol. I, pp. 391, 393, 394, 417, 440, 500, 545, 552 și vol. II, pp. 109, 133, 154, 196, 202.
- 29bis. *Ibidem*.
30. N. Iorga, *op. cit.*, p. 76, doc. 98.
31. I. Colan, *op. cit.*, pp. 90-93.
32. D. Limona, *Les relations...*, p. 387.
33. D. și E. Limona, *Catalog...*, vol. I, p. V.

34. N. Iorga, *op. cit.*, pp. XXXVI-XLI reproduce cronică vicanotarului companiei Constantin Antonie.
35. *Ibidem*, p. 230, doc. 247-Braşov, 1819, aprilie 3.
36. D. și E. Limona, *Catalog...*, vol. I, p. V.
37. O. Cicanci, *Companiile...*, p. 105.
38. D. și E. Limona, *Catalog...*, v. indexul general și glosarul; de asemenea v. glosarele alcătuite de Natalia Trandafirescu în „Revista Arhivelor”, nr. 1/1972, 2/1973, 4/1979, 1/1980, 1/1989.
39. D. și E. Limona, *Catalog...*, vol. II, pp. 419-429.
40. *Ibidem*, vol. I, p. 780.
41. D. și E. Limona, *Negustori bucureșteni...*, p. 126.
42. Idem, *Catalog...*, p. 781.
43. N. Iorga, *op. cit.*, p. 25, doc. 42 din 1748.
44. D. și E. Limona, *op. cit.*, vol. II, p. 30, reg. 137-Braşov, 1792, noiembrie 19.
45. *Ibidem*, vol. I, p. 83, reg. 272-Zemlin, 1783, decembrie 23.
46. Idem, *Negustori bucureșteni...*, p. 119.
47. V. Oltean, *op. cit.*, pp. 111-112, doc. 91-Braşov, 1843, aprilie 19/mai 1.
48. D. și E. Limona, *Catalogul...*, vol. I, p. 621, reg. 2021-Braşov, 1808, noiembrie 5 și p. 712, reg. 2430-Braşov, 1833, octombrie 14.

SUMMARY

The Merchants' Instructions in Braşov at the end of 18th century and the beginning of 19th century

The present paper analyses or more exactly signals a few significative aspects concerning the great problem of the merchants' instruction. It begins with the different stages of the mercantile profession and continues with commercial schools, books and newspapers. The analysis extends on the language, meaning languages used by the merchants in the trade, the specific terms, the correspondence and the personal archives, as well as professional techniques (the register and the promissory note). It uses some suggestive informations about the inner world of merchants: the characteristic behaviour and ethics. Finally, it indicates the personal cultural attitude. At least two conclusions are very clear and obvious: firstly to approach this subject is necessary a detailed investigation of the documents and a precise definition of the mercantile profession. Secondly the topic is very important, making us to better understand the economical modern development and the formation of the Romanian middle class.

ÎNCEPUTURILE ȘCOLII ROMÂNEȘTI ÎN MACEDONIA, EPIR ȘI THESALIA (1864-1877)

Alin CIUPALĂ

În spațiul mozaicat etnic al Europei de sud-est aromânii ocupau, la jumătatea secolului XIX, un loc distinct, întâlnindu-se șapte ramuri care și-au luat numele fie de la regiunea în care locuiau, în cele mai multe din cazuri, fie de la alte elemente, și anume: Gramoșteni, Fărșeroți, Albanovlahi (arvaniți sau arnăuți), Moscopoleni, Epiroți, Megleni (de la râul Meglen, afluent al Vardarului), Olimpioți¹. Principalele

diferențe dintre acestea sunt determinate de nuanțe ale limbii, deosebiri ale costumelor tradiționale și obiceiurilor, toate acestea neîmpiedicându-i să formeze o etnie omogenă, prezentă, în perioada studiată, în cadrul Imperiului Otoman. Chiar și denumirea generică, întâlnită sub diferite forme, aromâni, macedoromâni sau români macedoneni, vlahi sudici, cuțovlahi, ar putea deruta, fiind vorba în realitate de aceeași populație romanică. Problema etnogenezei acesteia a fost și este și în zilele noastre mult discutată, fără ca specialiștii să ajungă la un consens. Lăsând la o parte teoriile tendențioase sau politizate, putem considera că invazia slavă a rupt unitatea romanică nord și sud-dunăreană, strămoșii românilor fiind cei ce au continuat să viețuiască în aceste enclave romanice sud-dunărene². Simplificând, din lipsa spațiului, această problemă, putem spune că, la jumătatea secolului XIX, aromânii se găseau în grupuri compacte în Macedonia și Epir (vilaietele Monastir, Ioanina și Salonic), în Albania, pe litoralul Mării Adriatice (în districtele Durazzo, Avlona și Berat), dominând frontiera turcă de la Caterina până la Mezzova și Arta. Zona munților Pind era, în cea mai mare parte, populată de aromâni³. Cu toate acestea este greu de fixat numărul exact al aromânilor din Turcia, din două motive. În primul rând absența unui serviciu statistic serios în Imperiu. Aromânii erau trecuți la rubrica generală „romei“, adică creștini, ceea ce îi desemna pe toți cei ce erau dependenți de Patriarhia ortodoxă de la Constantinopol, greci, aromâni și bulgari până în 1870, când vor obține un exarhat propriu. În al doilea rând, mai cu seamă până la redeşeptarea națională a aromânilor de la jumătatea secolului XIX, în condițiile presiunii exercitate de burghezia și clerul grec în conformitate cu idealurile Marii Idei, aromânii preferau, uneori, să fie considerați greci⁴. Astfel, cifrele avansate de diferiți autori acoperă un interval între 100.000-900.000 locuitori⁵. Credem că numărul aromânilor era de 500.000-600.000, după cum considera și fostul ministru grec la Paris și Berlin, Rizos Rangabe⁶.

Această populație, însemnată în primul rând nu atât din punct de vedere numeric cât mai ales datorită caracterului compact al situației sale în zonele amintite, manifestă în deceniile cinci-șase ale secolului XIX semnele fenomenului de redeşeptare națională. Chiar dacă cu o anumită întârziere față de alte segmente ale plurietnicității sud-est europene, gândindu-ne în primul rând la greci, dar și înaintea altora (albanezilor de exemplu), spiritul național al populației aromâne a început să se afirme ca un proces firesc, în primul rând urmărind exprimarea națională dintr-o perspectivă culturală, și nu politică. Avându-și originea în eferescența iluministă ce se prelungește, pentru această zonă a Europei, în primele decenii ale secolului XIX, naționalismul comunității aromânești nu a fost, și nici nu putea fi, unul de tip politic, asemenea celui grecesc, care urmărea realizarea Marii Idei sub forma unui stat național grec. Pentru a-și menține propria identitate etnică aromânii au urmat singura posibilitate: afirmarea propriei spiritualități în cadrul statului otoman, fenomen care, cum vom vedea, a devenit realitate cu ajutorul sprijinului României.

Rezistența culturală aromânească nu se putea manifesta în absența unor puncte de sprijin ce vor converge tot mai mult spre ideea unei școli proprii, mai cu seamă că acțiunea învățaților patrioți macedoneni aflați în emigrație în special în Austria și Ungaria⁷, Gh. Constantin Roja, Mihai Boiagi, Constantin Ucuta și alții, în primele două decenii ale secolului XIX, a eșuat în cea mai mare măsură. Aceasta pentru că mișcarea de redeşeptare națională pe care doreau să o inițieze se adresa cu precădere unui patriciat aromânesc, aflat de asemenea în emigrație, susținător al renașterii elenismului, mai cu seamă după 1821, și care nu privea cu ochi buni ideea unirii românilor din Dacia cu cei din Peninsula Balcanică, idee preluată de cărturarii menționați de la Școala Ardeleană⁸. Chiar dacă, din punctul de vedere al unei mișcări naționale propriu-zise această acțiune a eșuat, ea nu a rămas fără ecou, întâlnit, în deceniile următoare, în Principate. Primul care a luat în discuție problema aromânească a fost

I. Heliade-Rădulescu⁹ care, în „Curierul de ambe sexe“, publică între 1836-1838 trei articole ce urmăreau să facă cunoscută existența aromânismului sud-dunărean și să arate posibilitatea creării unei limbi comune pentru toți românii prin înlocuirea cuvintelor străine cu elemente latine din dialectul aromân. După înfrângerea revoluției de la 1848, călătorii pașoptiștilor exilați (Dimitrie Bolintineanu, D. Brătianu, Ion Ionescu de la Brad, Cezar Bolliac, Christian Tell, V.A. Urechia) în Peninsula Balcanică, au constituit alt mijloc prin care lumea românească a luat cunoștință de existența comunității aromânești¹⁰. După reîntoarcerea lor în țară discuțiile s-au concretizat în demersuri atât față de domnitorul Al.I. Cuza, cât și față de Poartă¹¹. Aceasta cu atât mai mult cu cât în 1860 luase ființă la București, din inițiativa unui grup de aromâni aflați aici, „Comitetul macedo-român“, format din Dumitru Cazacovici, Iordache și Gheorghe Goga, Zisu Sideri, Mihail Nicolescu și Toma Tricopol¹², și care își propunea să realizeze coerența mișcării de redeșteptare națională a aromânilor. Această acțiune avea nevoie, însă, de o bază materială. De aceea, în același an, Anastase Panu elaborează un program care viza obținerea sprijinului statului român prin alocarea unor sume din fondul rezultat în urma secularizării averilor mănăstirilor închinată, bani destinați finanțării unei rețele de școli în regiunile locuite de aromâni din Peninsula Balcanică, încredințate unor învățători formați în România¹³. De asemenea, se avea în vedere și un arhiepiscopat pentru aromâni. Vedem astfel cum problema unui sistem școlar propriu este pusă în mod explicit drept singura soluție pentru afirmarea națională, în condițiile în care școala greacă nu reprezenta decât un instrument al politicii de elenizare. Comitetul macedo-român a fost cel care a conceput cadrul acțiunii pentru realizarea unei școli românești în Imperiul Otoman iar statul român a pus la dispoziție mijloacele materiale necesare. Acestor două elemente se va adăuga într-o perioadă ceva mai târzie și un al treilea, și anume inițiativa particulară. Chiar dacă exemplele în acest sens sunt puține, aspectul ca atare trebuie reținut, fiind vorba nu numai de personaje înstărite stabilite în România, dar și de locuitori ai așezărilor aromânești care devansează demersul statului. Tot în această categorie trebuie încadrată și acțiunea de subvenționare, însă numai pentru doi ani, a unei școli de către primăria orașului Iași¹⁴. Statul român a fost îndeaproape secondat în perioada începuturilor școlii românești în Macedonia de Comitetul macedo-român și de particulari, într-o oarecare măsură. În perioada următoare, după cucerirea independenței, rolul statului devine proeminent în raporturile cu ceilalți factori, mai cu seamă după transformarea Comitetului într-o Societate de Cultură Macedo-Română și a caracterului organizatoric ofensiv într-unul bazat mai degrabă pe expuneri și alte manifestări culturale.

Însă, nu trebuie confundată redeșteptarea națională a aromânilor cu propaganda statului român, școlară, politică sau de altă natură. Plecând de la premisa necesității unei școli în limba națională pentru aromâni, așa cum au „toate celelalte nații supuse Turciei“¹⁵, aceștia își afirmă spiritualitatea proprie, conservată „atâția seculi de persecuțiune și de apăsare“¹⁶, a cărei conștientizare deplină atinge limita exprimării explicite la jumătatea secolului XIX. Școala națională era privită nu numai ca un mijloc prin care se putea cultiva „limba maternă română“¹⁷ și unde se răspândea „lumina instrucțiunii publice naționale între poporul român din părțile acestea“, dar reprezenta totodată un „nutriment“ favorabil sentimentului național și o armă morală¹⁸ împotriva încercărilor de deznaționalizare. Școala era importantă mai ales pentru că oferea tinerelor generații o posibilitate pe care vârstnicii nu o avuseseră și a cărei necesitate a fost recunoscută mai cu seamă prin raportarea trecutului la prezent¹⁹, un prezent al emancipării naționale. Poate tocmai din acest motiv, zilele destinate examenelor deveneau adevărate zile de sărbătoare, când întreaga comunitate se aduna la școală, „dis de dimineață“²⁰, urmărind verificarea elevilor și bucurându-se de rezultatele bune. Deci, putem spune că înțelegerea necesității emancipării naționale prin școală a fost

manifestă la comunitatea aromânească în această perioadă, fiind un proces firesc. Pe de altă parte, în ceea ce privește motivația statului român de a se implica în susținerea sistemului școlar românesc din Macedonia, Thesalia și Epir, distingem mai multe niveluri. În primul rând, considerente politice, exprimate clar de Ion C. Brătianu: „Deșteptarea românilor din Macedonia va întări pe Turcia, și noi cu toate greșelile turcilor avem nevoie să-i întărim, căci întărindu-i, pe noi ne întărim”²¹. Totodată credem că putem vorbi și de o latură psihologică în afara celei pragmatic-politice dacă ne gândim că membrii Consiliului Permanent al Instrucțiunii Publice considerau drept o „datorie de onoare” și „de consanginitate” sprijinirea mișcării școlare românești din Peninsula Balcanică²².

Modalitatea practică, materială pe care o presupune acest sprijin poate fi redusă la un singur termen: subvenții, cu un cuprins, însă, variat. În primul rând, era problema banilor pentru salariile învățătorilor școlilor primare de băieți, această categorie de unitate de învățământ fiind singura care a existat în toată această perioadă a începuturilor. Retribuțiile (vezi tabelul A) au cunoscut o traiectorie constant descendentă, ajungând de la 592,59 lei²³ pe trimestru pentru fiecare învățător în 1868, la 312,50 lei²⁴ în 1876. În al doilea rând, erau banii destinați chiriilor pentru localurile de școală și întreținerii acestora, un aspect, însă, controversat, deoarece cu toate că școala din Târnova primea 1200 lei pe semestru pentru chirie²⁵, Ministerul emite o circulară prin care hotărăște că „n-are a se elibera nici o altă sumă sub titlu de chirii sau alte trebuințe materiale”²⁶ pentru școlile din Macedonia. Lipsa banilor a împiedicat Ministerul să suporte constant aceste cheltuieli, chiar dacă, uneori, mai ales la deschidere, erau trimise sumele pentru chirii, mobilier etc., în cele mai multe cazuri învățătorii fiind nevoiți să găsească soluții la fața locului. În al treilea rând, trebuie să includem în categoria generic considerată drept „subvenții” și cărțile, didactice și bisericești, trimise în Macedonia, Epir și Thesalia. Cărțile (vezi tabelul C), procurate de Minister în general de la Imprimeria Statului și în mai mică măsură de la librăria „Socec”, erau expediate Agenției Române de la Constantinopol, ce urma să le trimită mai departe, învățătorilor. Aceștia comandau cărțile la București, ministerul nefăcând altceva decât să onoreze cererile, fără a avea inițiativa trimiterii lor. Lipsa documentelor ne împiedică să facem o situație completă asupra cererii de carte școlară pentru această perioadă. Au existat și contribuții particulare²⁷, însă statul a fost principalul furnizor de materiale pentru școlile românești din Peninsula Balcanică.

Activitatea didactică românească de aici, dincolo de motivații și de mijloace folosite, se concretizează în obiective precise. Unul dintre acestea a fost realizat nu în Macedonia, ci la București, unde ia ființă în 1865 Institutul macedo-român de la Sf. Apostoli²⁸, condus de arhimandritul Averchie, aromân de origine. Institutul își propunea să formeze tineri aromâni ca învățători ce urmau să se întoarcă în locurile natale pentru a preda în școlile românești care apar începând cu deceniul șase al secolului. Lucrările care s-au ocupat de această problemă se limitează, pentru această perioadă a începuturilor, doar la o enumerare cronologică adesea inexactă. Prima școală românească a fost organizată în 1864 la Târnova, în apropierea orașului Bitolia, capitala Macedoniei, de către Dimitrie Athanasescu. Bibliografia sa didactică³⁰ după propria expunere este destul de romanțată, dar cel puțin deocamdată studiul arhivelor nu a relevat și alte documente complementare în această privință. La început croitor, interesul pentru școală îl cuprinde în urma lecturii apelului Comitetului macedo-român³¹ din 1860, în anul următor ajungând la București, unde-l cunoaște pe Cezar Bolliac. Acesta îl ajută să se înscrie la Liceul „Matei Basarab”, ale cărui cursuri le urmează timp de trei ani. În 1864 având sprijinul guvernului român și al lui D. Bolintineanu personal, se întoarce la Târnova și deschide o școală românească în propria-i casă. Aceasta a determinat riposta mitropolitului Benedict al Pelagoniei, care intervine pe

lângă autoritățile otomane, învinuindu-l pe Athanasescu ca agent român, ceea ce duce la arestarea acestuia. Deși eliberat, a fost nevoie să se refugieze în România în 1865, unde redactează trei manuale. A doua încercare de a deschide școala românească la Târnova are mai mult succes, bucurându-se și de sprijinul ambasadorului Franței la Constantinopol, a agentului diplomatic român Al.G. Golescu și al lui C. Bordeanu³². Din 1867 lecțiile se țin în mod regulat; în același an D. Athanasescu are inițiativa tipăririi unor manuale la Constantinopol, în tipografia franceză, pentru aceasta cerând la București literele â, z, ș, ț, ce nu se găseau în tipografiile Imperiului³³. Următoarea școală românească a fost întemeiată de către Apostol Mărgărit, poate cea mai însemnată figură a românismului balcanic, care ajunge director de școală și mai apoi, în 1876, inspectorul școlilor românești din Macedonia. Profesor de limba greacă la Clisura timp de peste zece ani, se remarcă prin calitățile sale pedagogice. Încercarea de a introduce aici limba maternă va duce la îndepărtarea lui din școală, deși se bucura de simpatia locuitorilor. În aceste condiții Mărgărit pleacă la Constantinopol, unde obține autorizația pentru a fonda o școală de limba română³⁴. În încercarea de a obține fonduri se adresează Ministerului Instrucțiunii, V.A. Urechia, titularul portofoliului respectiv, aprobând cererea. Astfel, în octombrie 1866³⁵ el a deschis școala de la Avela, comuna natală³⁶ și nu la Vlaho-Clisura, unde atmosfera îi era ostilă. În iarna 1866-1867 Mărgărit a predat într-un sat din Thesalia, Grebena³⁷, loc de refugiu pentru populația aveliană. Această pendulare continuă, dar din 1867 locul lui Apostol Mărgărit a fost luat de Ioan Tomescu Șamu care, deși primise suma de treizeci de galbeni³⁸ pentru a deschide o școală la Perivoli sau Samarina³⁹, se oprește la Avela. Anul 1868 îl găsește pe Mărgărit la Vlaho-Clisura, după ce reușise să obțină din partea vizirului Ali-Pașa, prin intermediul influentului C. Bordeanu, aprobarea pentru deschiderea unei școli românești, în pofida intrigilor grecești, mai ales ale patriarhului. Dezvoltarea școlii a determinat venirea în 1871 a încă unui învățător, Tului G. Tacit⁴¹ sosit dintr-o comună hivernală, Noua Bela unde funcționase din octombrie 1868. De altfel, din acest an, Apostol Mărgărit obține o sporire a prerogativelor sale, fiind numit director al școlii românești din Vlaho-Clisura, având și obligația de a supraveghea și celelalte școli⁴². În cele din urmă, în 1876, Apostol Mărgărit va fi numit revizor al tuturor școlilor din Macedonia, cu un salariu trimestrial de 500 lei⁴³.

Tot în 1868, cu începere de la 1 septembrie, George Tomara⁴⁴ era numit învățător la școala fondată de frații Dimonie, notabili ai orașului Ochrida. Acesta va funcționa aici numai trei ani deoarece de la 1 iulie 1871 demisionează⁴⁵ nemulțumit de reducerea salariului. Locul său este luat de Philipp Apostolescu⁴⁶, primul absolvent al Institutului de la Sf. Apostoli ce era titularizat în Macedonia. Un alt învățător, G. Dante, deschidea în toamna lui 1868 școala română din comuna Smexe, predând la început gratis, fiind apoi înregistrat în bugetul ministerului⁴⁷. În anul următor, însă, datorită unor neînțelegeri cu autoritățile locale, G. Dante încearcă să obțină aprobarea transferului la Avela, fără rezultat⁴⁸, rămânând la Smexe⁴⁹.

Un caz oarecum aparte este cel al învățătorului Dimitrie Cosmescu din comuna Gopeși. M.D. Peyfuss indica data inaugurării școlii române din Gopeși de către acest învățător, 1865⁵⁰, iar M. Cordescu, 1868⁵¹. Credem că data corectă este 1869. Nu numai că Dimitrie Cosmescu nu apare în nici una din situațiile statistice ale Ministerului Instrucțiunii anterioare anului 1869⁵², ceea ce s-ar putea explica prin faptul că școala de la Gopeși nu a fost de la început subvenționată de statul român, dar ni s-au păstrat dovezi clare în acest sens, și anume: mărturiile notabililor comunei⁵³ care atestă că învățătorul s-a prezentat la post în 1869, recunoașterea acestei situații din partea arhimandritului Averchie⁵⁴ și înseși spusele lui Cosmescu⁵⁵. Toate aceste documente mai scot în evidență faptul că școala din Gopeși nu primește un suport financiar, ca și celelalte, în ciuda apelurilor repetate. Chiar dacă, în iunie 1870, Consiliul Permanent

al Instrucțiunii recomandă sprijinirea lui D. Cosmescu⁵⁶, bani vor veni, în cele din urmă, din partea epitropiei averii lui D. Cazacovici, ce lăsase dispoziții testamentare în acest sens⁵⁷.

În afară de aceste șapte școli care au funcționat mai mult sau mai puțin constant în perioada 1864-1877, au existat și încercări de scurtă durată, ce se vor consolida, însă, în perioada următoare. În 1870, George Perdichi a deschis o școală românească în comuna Perivoli din Epir, ajutat de Tomescu Șomu, ce-l învățase să scrie și să citească românește. Nu știm exact cât timp a reușit George Perdichi să continue inițiativa sa. Va pleca la București, unde a urmat cursurile școlii de la Sf. Apostoli, întorcându-se în Perivoli în 1876⁵⁹. În absența sa, George Panaitescu, un alt absolvent al școlii macedo-române din București, încearcă să redeschidă școala în 1874, eșuând însă din lipsa banilor⁶⁰. Alte acțiuni efemere s-au desfășurat la Călive, unde învățătorul D. Badralexi, subvenționat de primăria orașului Iași, nu a rezistat decât doi ani⁶¹; la Neveasta, în care C. Ionescu fusese trimis de Vasile Dan⁶², aromân îmbogățit în România în 1875, și la Crușova de către Sterie Cionescu în 1869⁶³. Exceptând acest ultim caz în care intrigile cercurilor grecești au avut, în cele din urmă, câștig de cauză, eșecul celorlalte se datorează imposibilității Ministerului de la București de a prelua efortul financiar al susținerilor, în condițiile în care, din diferite motive, subvențiile particulare au încetat. După 1877, statul român va relua inițiativa, iar aceste școli se vor înscrie definitiv în sistemul școlar românesc din Macedonia, Epir și Thesalia.

Problemele pe care aceste școli trebuie să le rezolve sunt multiple și complexe și le-am putea încadra în două mari categorii. Pe de o parte, realitățile zonei respective, tendințele de afirmare națională a diferitelor grupuri etnice, care nu se circumscriu unui principiu general de emancipare de sub tutela otomană, ci încearcă fiecare să-și proclame preeminența, rezultând conflicte inevitabile. Apoi diferențele sociale, puterea economică a unor grupuri, și ne gândim în special la burghezia greacă, stânjenind la un moment dat încercările de afirmare a altora; particularismele psihologice și nu în ultimul rând interesul politic al Turciei și al celorlalte puteri europene interesate în „chestiunea orientală“. Pe de altă parte, pentru statul român, chemat să gestioneze această acțiune, problema este nouă, și este cu atât mai importantă cu cât se leagă în mod direct, prin aspectul financiar, de dezvoltarea economică a României. De asemenea, sistemul de învățământ românesc fusese pus pe baze moderne abia prin legea din 1864, deci nu putea fi vorba de „exportul“ unor soluții deja verificate.

În ceea ce privește prima categorie, în prim plan trebuie situate raporturile cu cercurile grecești. Având în mod explicit în vedere realizarea idealului Marii Idei, elita greacă nu înțelege redeșteptarea națională a aromânilor decât ca pe un fapt ce periclită propria acțiune. Principalii promotori ai acestei doctrine au fost ierarhii bisericii ortodoxe din Imperiul Otoman, care duceau o politică „sistematică și înfricoșată de persecutare“⁶⁴ împotriva școlilor românești. Mijloacele de persuasiune se constituiau nu atât dintr-o propagandă fals ortodoxă („cărțile românești sunt Papistășești“, iar „copiii ce vor învăța carte românească, o să fie ai lui Papa“⁶⁵) cât mai ales din mijloace materiale. Funcționarii turci locali erau ușor coruptibili, fapt speculat de greci, de aceea aromânii nu aveau câștig de cauză decât în fața instanțelor supreme de la Constantinopol. Acest „joc“ era cu insistență reluat deoarece așa se putea bloca activitatea didactică. Aproape fiecare petiție a învățătorilor către minister vorbește despre asemenea probleme⁶⁶. Capitala Imperiului era ultima salvare pentru că aici demersurile se făceau pe lângă cei ce hotărâu politica de stat. Dincolo de simpatii sau antipatii primau interesele Turciei, ce nu putea accepta atitudinea de elenizare a grecilor asupra celorlalte etnii, și de aceea redeșteptarea națională a aromânilor era sprijinită ca o măsură de echilibru. La rândul lor, consulii străini au avut o poziție binevoitoare față de învățătorii școlilor românești, fapt scos în evidență de M.D. Peyfuss⁶⁷. Trebuie să

spunem în acest sens, că la rândul lor, învățătorii au încercat să se pună la adăpost de persecuții, cerând și obținând pașapoarte românești. Bineînțeles, acest lucru nu credem că avea o mare importanță în fața autorităților locale, dar este o dovadă în plus a modului în care era percepută România, ce oferea, și în acest mod, protecție.

De multe ori însă, burocrăția copleșea bunele intenții. Credem că aceasta a fost cauza principală a „neregularității și mării întârzieri care se ivește la trimiterea subvențiilor”⁶⁸, după cum spunea Apostol Mărgărit. Într-adevăr, salariile erau trimise cu întârzieri de la 6 luni la 2 ani⁶⁹, ceea ce îngreuna simțitor situația învățătorilor, în plus „devenind ca niște calici a căror viață depinde de mila făinarului, băcanului, lemnarului... pierdeam toată influența și onoarea ce trebuie să avem de societățile locului în care ne aflăm astăzi”⁷⁰. O altă cauză a nemulțumirilor⁷¹ constă în reducerea salariilor, făcută, de obicei fără explicații. Întârzieri se constată și în trimiterea cărților⁷². Agenția Română de la Constantinopol era releul care primea banii, cărțile și uneori corespondența, având misiunea de a le retrimite învățătorilor. Toate acestea presupuneau formalități și taxe, deci timp și bani. Dacă adăugăm situația rețelei de drumuri, atât din România cât și din Turcia, ne putem face o imagine a modului în care decurgea comunicarea între București și Macedonia în perioada respectivă.

Au existat și încercările de reorganizare. Venirea lui Christian Tell în fruntea Ministerului Instrucțiunii, în martie 1871⁷³, a marcat cea mai intensă etapă de reorganizare a situației școlii românești din Peninsula Balcanică în această perioadă. Îl va urma, mai târziu, Spiru Haret. Prima măsură a fost renunțarea la serviciile poștale pentru trimiterea salariilor, reglarea acestora urmând să se facă prin bancherul Jaques Poumay⁷⁴, cu un comision mai mic, de numai 1% și într-un timp mai scurt. De asemenea, au fost trimise sumele restante, procedându-se la o reducere a salariilor, ceea ce a declanșat riposta învățătorilor⁷⁵. De altfel, trebuie să spunem că Tell s-a dovedit inflexibil ori de câte ori a fost vorba de cereri de bani, pe motiv că bugetul nu-i permite suplimentări, spre deosebire de urmașul său Titu Maiorescu⁷⁶, mult mai abil în a depăși constrângerile bugetare. O altă măsură a fost verificarea, cu ajutorul Agenției Române din Constantinopol, a funcționării fiecărei școli în parte⁷⁷. Din această perspectivă, se introduce obligativitatea pentru învățători de a trimite Ministerului cataloage lunare cu situația școlară, precum și dovezi din partea comunelor din care „să se constate că acei învățători își îndeplinesc datoriile”⁷⁸. Mai buna organizare nu este suficientă în condițiile în care, spre sfârșitul perioadei, ofensiva greacă împotriva școlii românești se intensifică. De data aceasta este vorba de o ofensivă prin școală: profesori greci mai bine pregătiți, dotarea școlilor grecești cu material didactic nou, urmărindu-se astfel, atragerea populației școlare. Apostol Mărgărit sesizează situația și recomandă Ministerului ca viitorii învățători să urmeze liceul și chiar doi-trei ani de facultate, pentru a face față, la întoarcere, profesorilor greci care au aceste studii⁷⁹.

Această primă perioadă a dezvoltării școlii românești se încheie în 1877 când, în urma izbucnirii războiului ruso-turc la care participă și România, ca represalii, guvernul de la Constantinopol a închis toate școlile de limbă română din Imperiu. După încheierea păcii, Turcia revine asupra măsurilor luate, din considerente politice, ceea ce oferă noi posibilități de dezvoltare a mișcării școlare românești, mai cu seamă că tratatul de la Berlin recunoscuse și independența României. Etapa următoare a fost marcată de două evenimente importante: iradeaua din mai 1905 prin care aromânii erau recunoscuți ca naționalitate distinctă a Imperiului, cu toate drepturile ce decurgeau de aici, și pacea de la București, din 1913, România reușind să realizeze din partea statelor balcanice o recunoaștere a autonomiei populației aromâne, importantă, cu toate că tratatul de pace propriu-zis nu specifica nimic în acest sens. Mai mult decât atât, izbucnirea primului război mondial a oferit prilejul statelor balcanice să eludeze

angajamentul din 1913, populația aromânească fiind supusă unui proces ireversibil de deznaționalizare și asimilare, vizate fiind, în primul rând, școala și biserica.

Istoria școlilor românești din Turcia își așteaptă benedictinul ei. Ea trebuie să țină seama, pe lângă sursele străine, de arhivele românești, care pot aduce, încă, elemente noi.

Tabel A. Salariile învățătorilor pe câte un trimestru

	1868	1869	1871	1872	1876
Ap. Mărgărit	592,59	444	357	357	312,50
I. Tomescu Șomu	592,59	444	357	357	500
G. Tomara	592,59	444	357	-	-
G. Dante	592,59	444	357	357	312,50
T. Tacit	592,59	444	357	357	312,50
D. Cosmescu	-	-	-	22,5 lire	312,50
D. Athanasescu	592,59	444	357	357	312,50
Ph. Apostolescu	-	-	-	357	312,50
G. Perdichi	-	-	-	-	312,50

Tabel B. Numărul elevilor (lipsa documentelor ne împiedică să realizăm o situație completă)

	1866-1867	1867-1868	1868-1869	1869-1870	1870-1871	1871-1872	1872-1873
Avela	30	34	45	48	57	43	40
Ochrida	-	-	-	-	-	103	88
Târnova	-	-	-	-	-	-	39
Vlaho-Clisura	-	-	-	-	-	89	60
Gopeși	-	-	-	-	140	71	-
Perivoli	-	-	-	-	50	-	-

Tabel C. Cererea de carte școlară

	1866	1867	1869	1870	1871	1872	1875
Abecedare	100	80	200	470	150	200	20
Caligrafii	100	100	-	20	-	-	15
Istorii sacre	80	90	40	226	250	-	15
Gramatici	80	50	-	153	-	100	15
Aritmetici	50	50	-	20	100	100	15
Geografii	50	50	-	160	250	100	15
Fizici	50	-	-	-	150	-	-
Istorii naturale	50	-	-	40	-	-	15
Istoria României	150	10	-	54	250	100	15
Enciclopedii populare	50	60	-	-	-	-	-
Morală socială	40	-	-	-	-	-	-

	1866	1867	1869	1870	1871	1872	1875
Dialoguri greco-române	60	50	10	-	-	-	-
Dialoguri româno-franceze	-	20	-	-	-	-	-
Cosmografii	60	-	-	-	-	-	15
Contabilitate	20	-	-	40	50	-	-
Catehisme	50	50	-	70	-	-	15
Istории universale	-	60	-	-	-	-	-
Noul Testament	-	5	10	-	-	-	-
Evangheli	-	60	-	6	-	-	-
Liturghii	-	10	-	-	-	-	-
Lecturi	-	-	-	300	-	100	15
Geometrii	-	-	-	-	250	-	-
Altele	8	3	1	30	3	4	5

NOTE

1. Al. Rubin, *Les Roumains de Macedonie*, București, 1913, p. 62.
2. Caragiu-Marioțeanu, *La Roumanité Sud-Danubienne L'Aroumanian et le Mégléno-Roumain*, extras din „La Linguistique”, 8, 1972, p. 105-112.
3. Al. Rubin, *op. cit.*, p. 75-76.
4. Ibidem, p. 76.
5. Grecii considerau numai 100.000, vezi Peyfuss, *Chestiunea aromânească*, București, 1994, p. 56. Alte cifre: 861.000 în I. Nenițescu, *De la românii din Turcia europeană. Studiu etnic și statistic asupra românilor*, București, 1895, p. 607; 200.000 în *Etudes historiques sur les Valaques du Pind*, Constantinopole, 1881, p. 248; 900.000 în Al. Rubin, *op. cit.*, p. 98.
6. Th. Capidan, *Macedoromânii. Etografie. Istorie. Limbă*, București, 1942, p. 27.
7. În acest sens vezi mai pe larg M.D. Peyfuss, *op. cit.*, p. 23-33.
8. Nicolae Șerban Tanașoca, *Afirmare și alienare în istoria romanității balcanice, în Sud-Estul și contextul european*, București, 1994, p. 41.
9. Th. Capidan, *Ideila lui H. Rădulescu despre dialectul românilor din Macedonia*, în „Revista macedo-română”, an III, nr. 1-2, 1931, p. 10-22.
10. S. Țovaru, *Problema școlii românești din Balcani*, București, 1934, p. 16; vezi și Peyfuss, *op. cit.*, p. 34-35.
11. Ibidem, p. 17.
12. Ibidem, p. 18.
13. Nicolae Șerban Tanașoca, *op. cit.*, p. 43.
14. M.V. Codrescu, *Istoricul școlii românești din Turcia, Sofia și Turtucaia din Bulgaria și al seminarilor de limbă română din Lipsca, Viena și Berlin*, București, 1906, p. 168.
15. Arhivele Statului, București (în continuare Ar. St.B.), Fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice (M.C.I.P.), 513/1866, fila 2.
16. Ibidem, 429/1867, fila 79.
17. Ibidem, 182/1869, fila 62.
18. Ibidem, 2640/1874, fila 26.
19. Ibidem, 2911/1875, fila 3.

20. Ibidem, 1913/1870, fila 92.
21. S. Țovaru, op. cit., p. 21.
22. Ar. St.B. 1313/1865, fila 2.
23. Ibidem, 775/1868, fila 31.
24. Ibidem, 3224/1876, fila 13.
25. Ibidem, 856/1867, fila 1.
26. Ibidem, 454/1869, fila 30.
27. Astfel Carol Bonetti donează 150 cărți (în general literatură, creații proprii și o hartă generală a Principatelor), Ar. St.B. 429/1867, fila 127; Dionisie, episcop de Buzău trimite 70 de cărți religioase - Ibidem, 182/1869, fila 83 și 193/1870, fila 28; Principele Carol donează abecedare, atlase, poezii etc. Ibidem, 193/1870, fila 97.
28. Vezi pe larg I.I. Velicu, *Institutul de la Sfinții Apostoli și începutul mișcării de rededeșteptare a Românilor macedoneni*, în „Revista istorică română”, 1941-1942, vol. XI-XII, p. 272-284.
29. În acest sens menționăm în afara lucrărilor deja amintite: C.I. Cosmescu, *D. Cazacovici și aromânismul*, București, 1903, p. 57; V. Papacostea, *Documente aromânești între 1869 și 1870*, în „Revista aromânească”, an I, nr. 1, 1929, p. 81-87; Th. Burada, *Cercetări despre școlile românești din Turcia*, București, 1890, p. 215; D.A. Sturdza, *Les écoles roumains en Macedonie*, București, 1896, p. 14; D. Cosmulei, *Memoriu despre starea școalelor românești din Macedonia*, București, 1891, p. 29; Diamandi-Aninceanu, *Românii din Peninsula Balcanică*, București, 1938, p. 264; N. Iorga, *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balcans*, București, 1919, p. 67; Gh. Părnuță, A. Manolache, *Istoria învățământului din România*, București, 1993, vol. II, p. 496.
30. Cordescu, op. cit., p. 156-162.
31. În 1860, Comitetul tipărise la București un Apel, pe care-l trimite la sud de Dunăre, și care cuprindea ideea „realizării scopului național” prin „introducerea limbii naționale în toate orașele și târgurile românești”.
32. C. Bordeanu - director al ziarului „La Turquie” și fost secretar la Constantinopol al lui C. Negri.
33. Ar. St.B., MCIP, 429/1867, fila 42.
34. Ibidem, 513/1866, fila 2.
35. Ibidem, 429/1867, fila 79.
36. Cordescu, op. cit., p. 39.
37. Ar. St.B., MCIP, 429/1867, fila 34 - nu este specificat unde anume. Știm însă că era vorba de Grebena.
38. Ibidem, 856/1867, fila 4.
39. Ibidem, 429/1867, fila 38.
40. Cordescu, op. cit., p. 174.
41. Ar. St.B., MCIP, 976/1871, fila 7 și 454/1869, fila 1.
42. Ibidem, 976/1871, fila 8.
43. Ibidem, 3224/1876, fila 13.
44. Ibidem, 775/1868, fila 51.
45. Ibidem, 976/1871, fila 69.
46. Am păstrat ortografia folosită de autor în documente, Philipp Apostolescu și nu Filip Apostolescu, cum apare în unele lucrări.
47. Ar. St.B., MCIP, 775/1868, fila 72.
48. Ibidem, 182/1869, fila 87-88.
49. Ibidem, 1635/1872, fila 15.
50. M.D. Peyfuss, op. cit., p. 45.
51. M. Cordescu, op. cit., p. 83.

52. În acest sens vezi Ar. St.B., MCIP, 429/1867, fila 100, 775/1868, fila 82, 454/1869, fila 1.
53. Ibidem, 182/1869, fila 91 și 193/1870, fila 112.
54. Ibidem, 193/1870, fila 36.
55. Ibidem, 193/1870, fila 93.
56. Ibidem, 193/1870, fila 35.
57. Ibidem, 1635/1872, fila 1.
58. Ibidem, 182/1869, fila 63.
59. Ibidem, 3595/1877, fila 14.
60. Ibidem, 2640/1874, fila 9-10.
61. Th. Burada, op. cit., p. 45.
62. Ar. St.B., MCIP, 2911/1875, fila 19-20.
63. M. Cordescu, op. cit., p. 56.
64. Ar. St.B., MCIP, 193/1870, fila 95.
65. Ibidem, 193/1870, fila 93.
66. Vezi în acest sens și Apostol Mărgărit, *Școlile române de peste Dunăre*, în „Convorbiri literare“, an VIII, 1 aprilie 1874 - 1 martie 1875.
67. Peyfuss, op. cit., p. 41-44 și 46-49.
68. Ar. St.B., MCIP, 976/1871, fila 9.
69. Ibidem, 976/1871, fila 43.
70. Ibidem, 1297/1871, fila 2.
71. Ibidem, 454/1869, fila 33; exemplele sunt numeroase.
72. Ibidem, 2360/1873, fila 30.
73. Christian Tell, ministru al instrucțiunii între martie 1871 - ianuarie 1874.
74. Ar. St.B., MCIP, 1297/1871, fila 16.
75. Ibidem, 2360/1873, fila 29.
76. Titu Maiorescu, ministru între aprilie 1874 - ianuarie 1876.
77. Ar. St.B., MCIP, 1635/1872, fila 14.
78. Ibidem, 2360/1873, fila 26.
79. Ibidem, 3224/1876, fila 1.

RÉSUMÉ

A la moitié du XIXe siècle se manifeste de plus en plus l'éveil nationale de la communauté aroumaine des Balkans. Elle a été accompagnée par la création d'une réseau d'enseignement de langue roumaine en Macedoine, Epir et Thessalie, des régions dans lesquelles il a été une nombreuse population aroumaine. Cette action a bénéficiée de l'appui financier de l'Etat roumain. Il s'agissait notamment des donations des livres, étant donné que l'école se prouvait l'obstacle essentiel envers la politique prouvait par les groupements grecques, subordonnés à l'idéal de la Grande Idée, menant à la dénationalisation des aroumains. La recherche de cette première période (1864-1877) de l'existence du système d'enseignement de langue roumaine dans ces régions relève les moyens par lesquels se sont engendrées ces écoles, aussi que les entraves dont elles se sont confrontées.

THE FINNISH FOREIGN POLICY AND SOVIET PROPOSALS FROM 1938 AND THE FIRST MONTHS OF 1939

Jaroslav SUCHOPLES - Gdansk University, Poland

On 14th April 1938 the Finnish foreign minister Rudolf Holsti got a message that Boris Jarcew - the second secretary of the USSR's embassy - would like to talk with him¹. In spite of relatively low rank of the Russian diplomat, Holsti agreed to meet him at once. In Helsinki namely it has been suspected, still long time that the man, who held post in the Soviet representation in fact was more influential and had greater significance than some simple clerk of the embassy. Next day the conversation between Holsti and Jarcew came off². During it, the Finnish foreign minister could convince himself that suppositions concerning Jarcew were rightful. The Russian politician spoke in the name of Stalin and Soviet military circles³. From his words followed that the government of the USSR was alarmed by the extending influences of Berlin in the states of the Baltic Sea region. It made the Russian leaders propose Finland the comprehensive assistance in case of German aggression. Kremlin maintained that Hitler and his generals had been preparing an assault against the Soviet Union. The left wing of the German front, according to commanders of the Red Army, would attack through the Finnish territory towards Leningrad (now - Sankt Petersburg)⁴. Moscow would also like to safeguard the independence of Finland. Therefore Jarcew insisted very much on the approval of military assistance, which was offered by the USSR⁵. He even threatened that if Helsinki decided to reject it, then Russian army could have made an invasion to move away the danger of the German aggression from the borders of the empire and fight the decisive battle on the Finnish area⁶. The host of the Stalin's emissary tried to explain him that Finland, in any case, would defend its neutrality and independence and not permit to avail its territory as a base for the attack against the Soviet Union. Holsti also showed, that hypothetical German military operations, which could be led against the USSR from the area of his country would be inefficient. Of course all suggestions of the Soviet leaders were rejected because the Finnish government did not wish any Russian military assistance and warranties considering the independence of its state⁷. Jarcew was not satisfied with Holsti's explanations. In the future, he would return to talk with the Finnish politicians⁸.

It is worth drawing attention to coincidences and the moment which Stalin used for sending his emissary to Helsinki with a special mission. It took place just after the Hitler's annexation of Austria. So called Anschluß caused a real shock in small European countries, which had no chance for the defense without any defence in the case of military assault of some world power⁹. The state had disappeared in the middle of the continent and the West and League of Nations made nothing against it. The fear of the escalation of tension in international relations and aversion to Germany, as to the country, which destroyed the order existing before in Europe, grew up immediately in the Baltic Republics and Finland¹⁰. The nazi aggression gave also the reason for anxiety about the further development of the situation in the Baltic Sea region, where interests of Berlin and Moscow bordered directly one with another. What will happen - asked politicians in Riga and Helsinki - if the next movement of Hitler causes the Russian reaction and the war breaks out? Then the situation of small countries of that area would be regrettable. Therefore, a very cool attitude of the Finnish government representatives towards the delegation of the German combatants (which were led by the general Rüdiger von der Goltz who was the commander of the troops which helped the "white" army of marshal Mannerheim during the Finnish

civil war), who came at the celebration of the twentieth anniversary of the dislodgement of the "reds" from Helsinki, was not a surprise¹¹. Only Finnish brothers in arms from the war times did show their old allies some signs of liking. No member of the prime minister Cajander's cabinet took part in those ceremonies together with the Germans. Social democratic newspapers spoke even frankly about the government disapproval of the manifestation of too many tokens of sincerity to the guests from Berlin¹². Holsti, answering the question of the Soviet minister in Finland W.K. Dieriewianski about the significance of the von der Goltz's travel to Finland, said that it had been a private visit only¹³. However, that attitude was caused by anxieties that the USSR could recognize common Finno-German celebrations connected with the defeat of the bolsheviks as the act of hostility against Russia. Anyhow, considerable coolness in relations between Helsinki and Berlin after the annexation of Austria was obvious. Soviet leaders, who knew the mentioned conditions of Finnish foreign policy, could count, that in the contemporary political situation Finland, upset of German aggressive steps, would be inclined to entrust its safety with Moscow¹⁴. If it happened, it would be possible that Baltic States would follow Helsinki. Then the USSR could control all coasts of the Finnish Gulf. That part of the Baltic Sea had a great strategic importance for Kremlin. The one, who controlled it, could without any problem supervise the traffic of merchant vessels and warships which put into and put off the Leningrad's harbour and the base of the Soviet navy in Kronshadt. Therefore we can recognize, that the mission of Boris Jarcew was a kind of sounding if Moscow was able to obtain peacefully, under its care all Baltic coasts of Finland, Estonia and Latvia and at the same time to secure itself the friendly attitude of governments of those countries¹⁵. It was probably the reason that Jarcew asked Finns for keeping negotiations in secret. Neither the Soviet minister in Helsinki nor even the Russian commissioner of foreign affairs - Litwinow knew anything about them¹⁶. Undoubtedly, Kremlin did not want the governments of other East Baltic countries, in the case of the failure of the mission, which was led by the special emissary, to learn about it. It could influence disadvantageously their attitude to the possible Russian suggestions concerning the independence guarantees of those states.

The indifference of the Western Powers and the League of Nations to Anschluß and anxieties concerning the increase of the threat of European peace caused some concrete steps of the highest Finnish authorities. They aimed to secure the safety of that country. Finns undertook them together with the other Northern States. For instance the common attitude to the Austrian incidents was established during the conference of their foreign ministers, which took place in Oslo (6th-8th April 1938). In the communicate published after that meeting ministers took into their charge to tighten the cooperation, to avoid the involvement of Denmark, Finland, Norway and Sweden in the conflict of great powers. They also discussed the problem of the modernization of the declaration of the neutrality from 1912¹⁷. Some modifications were put in it by the declaration considering the uniform principles of neutrality, signed by the Northern States' representatives on 27th May 1938 in Stockholm¹⁸. The next step of those countries which finished the process of defining the principles of their neutrality in the more and more unstable international situation was an acceptance during the session of the Oslo Group in Copenhagen (so, together with the Netherlands, Belgium and Luxembourg) on 23rd July 1938. The declaration, which among others admitted, that the system of sanctions established after World War I by the League of Nations was not obligatory and dependent on good will of each state only. Thus was renounced the 16 article of Pact of the League of Nations¹⁹. It should be noticed that, in the case of Finland, it was the confirmation of president's Kallio attitude only, which he had expressed in May of 1938. In the published statement he reserved

himself the right to make a decision concerning the fulfilment of the sanctions of the League of Nations by his country²⁰.

Its further weakness, arising from described above political movements of the Northern States, were received badly in the United Kingdom as well as in Moscow. The British, however, favoured Scandinavian - Finnish neutrality but from the other hand London were against increasing of destabilization and further weakness of the system of the collective security which, in spite of its all indignities and disqualifying inefficiency, was still reliable for Downing Street and the Foreign Office²¹. Next, the Russians were irritated that they were losing the tool of the political pressure on the countries bordered with the USSR. Soon after the Oslo Group similar declarations were introduced by other states (also Poland). Therefore Moscow had no longer the pretext for moving the Red Army into the territories of its neighbours under the mask of marching with the military assistance for victims of the aggression of some world power. On the contrary, the German leaders were rather glad of the new attitude of the Northern States. Especially advantageous for them were, from the military point of view, some articles which Denmark decided to put in its definition of neutrality²².

Furthermore, nothing could not be more pleasant for Hitler, than a new blow, which received the League of Nations from the side of the four northern capitals²³. Berlin also favoured the line of strict neutrality chosen by Scandinavia and Finland. The Third Reich wanted to hold that part of Europe out of the influences of other powers. They also wanted to use its important geographical situation and natural resources in the most convenient, for them, moment of the future war²⁴. However, the Germans would like to see that region in the state of the complete neutrality so they desired a formal break of Danes, Finns, Norwegians and Swedes with the League of Nations. In spite of all, they did not do it because their attachment to Geneva was too strong and the pressure of Berlin could not strain it²⁵.

Meanwhile the Northern States besides declarations, which defined their relation of the League of Nations and possible in the future hostilities among great powers, undertook also some more plans, aimed at improving the political and military situation of the region. The two strongest of them: Finland and Sweden, after many months' consultations, lasting from the beginning of 1937, decided to fortify the Archipelago of the Åland Islands situated near to Stockholm and closing the entrance to Bothnia and Finnish Gulf. These Islands belonged to the Finns but Helsinki could not decide absolutely independently about their military fortification. The reason for it was still valid international convention from 1921. It considered demilitarization and neutralization of the Archipelago²⁶. That convention came into force after the arbitration made under the protectorate of the League of Nations (it was the only successful procedure of that kind realized under its auspices in the history)²⁷. It finished the conflict between Finland and Sweden considering the national status of the archipelago. Swedish inhabitants of the Islands desired to join the Kingdom of Three Crowns. Stockholm supported those aspirations and sent on Ålands some warships with troops²⁸. The Germans were also engaged in the Finno-Swedish quarrel. They favoured Finns and therefore they forced Swedes to leave the Archipelago²⁹. The question of the Islands were finally considered by the League of Nations which judged that conflict in favour of the Finns. The convention, signed by all states situated at the Baltic Sea (except the Soviet Russia) as well as Great Britain and France, said that Finland could build no military installations there. Old ones, formerly belonging to Russia were completely destroyed. The inhabitants of Ålands were also released from the duty of the military service³⁰. But, both countries which were antagonized in the past, arrived in the end of 1937 to the conclusion that the security of the shipping routes connecting Swedish and Finnish harbours with the world needed the change of the previously existing

status of the Archipelago. Helsinki and Stockholm wanted to erect fortifications on the islands and distribute action stations of artillery³¹. It was possible but unfortunately the assent of all signatories of the convention from 1921 and the Council of the League of Nations was necessary. However, the most important thing for the Finno-Swedish plan was the acceptance of the USSR and Germany. It was difficult to imagine that the military situation in the region of the Baltic Sea could be changed by the activities of smaller states without the friendly attitude of Berlin and Moscow. Therefore, it could not be strange that the Third Reich and the Soviet Union attached a great importance to the negotiations considering the fortification of Ålands. The plan of the remilitarization of the islands was finally squared in Stockholm (it is why the plan was called 'the Plan of Stockholm') on 29th and 30th July 1938³². However, it was officially published on 8th September but both the Germans and Russians knew about the talks of the Swedes and Finns long time before.

The German diplomats, who represented their country in Helsinki and Stockholm, asked some months earlier about the progress of the negotiations³³. Obviously, Wilhelmstraße observed the behaviour of Kremlin in that matter, too³⁴. Berlin could not be pleased that the Finns convinced Swedes to the common enterprise using the argument that they were in danger of the Third Reich. Helsinki maintained that the fortifications on the Ålands were necessary for the defence of Swedish merchant shipping from the submission to Kriegsmarine³⁵. Finally, Germany agreed to the remilitarization of the Archipelago. It took place after long hesitations and additional consultations on 2nd May 1939³⁶. It was possible that the attitude of Berlin was influenced by the position of the USSR. It became clear towards the end of March that Moscow would not give its consent for the fortification of the Islands. Therefore, it could not be excluded that the Germans agreed for the Finno-Swedish plan because they knew Kremlin would not give its permission send a battalion of infantry and some light guns on Ålands. The Soviet diplomacy presented its disapproval for the common activities of Helsinki and Stockholm already in March 1938. Moscow would accept them then only, if it had the right of the participation in the fortification of the Archipelago or at least possibility of inquiring into the technical documentation of the military installations. Obviously, those conditions were completely unacceptable for the designers of the conception³⁷. However, the attitude of Moscow was modified a little in summer. Again, Boris Jarcew induced Helsinki to the acceptance of the Russian suggestion considering the partial taking by Moscow the responsibility for the Finnish security. He stood out during the renewed talks in July and August 1938 with new proposals which were strictly linked with the problem of the remilitarization of Åland Islands. According to them, the Russians should accept the change of the status of the Archipelago if the Finns had approved that the Red Army would establish the military base on the island of Suursaari (Hogland) which was situated near Leningrad. Moscow should also award to Finland advantageous conditions of bilateral merchant exchange. They would be ensured by the separate, special agreement³⁸. In spite of those suggestions, the government of the prime minister Cajander turned out to be uncompromising and did not accept the demands of Kremlin. The opinion of the Finnish politicians was that the approval of the Russian postulates would infringe the territorial integrity of their state³⁹. Anyhow, Stalin wanted to obtain the full control of the Finnish Gulf at least as much as the Finns wanted to fortify the Archipelago of Åland Islands. Väino Tanner, the president of the Commission of the Foreign Affairs of the Finnish Parliament and one of the leaders of the Finnish Social Democratic Party, was under the impression (during the new round of talks with Jarcew in August 1938) that the Russians expected that instead of suggested by Moscow the island of Suursaari, the Finns would propose some other island where the Red Army could

establish its post⁴⁰. In October Jarcew imparted even the idea of the Soviet authorities that the USSR and Finland should built together the fortifications on the island of Suursaari. However, Helsinki again said 'no'⁴¹. The Finns presented the similarly negative attitude regarding the new Soviet proposals from March 1939. Moscow suggested that in exchange for its consent for the remilitarization of Åland Finland would deliver the USSR four small islands on the Finish Gulf for observational aims⁴². The Russians demanded also Helsinki an absolute guarantee that the fortifications on Ålands would not be captured by any third power-it meant: Germany⁴³. However, it should be noticed that the problem of the Archipelago became less important on the turn of 1938 and 1939. The USSR came back to the conception of the wider agreement with Finland. Its main element should be, in the opinion of the Russians, the conclusion of the bilateral military alliance or the warranting of security of Finland by The Soviet Union at least⁴⁴. Boris Stein, the previous Soviet ambassador to Italy, arrived to Helsinki to lead the political conversations with the Finns. Anyhow, their inflexible attitude caused that also in that case the efforts of the Russian diplomacy failed. In that situation, the Finno-Russian commerce negotiations, which were held in Moscow from the late autumn 1938, were broken off and Stein left Helsinki on 6th April 1939. It ment the rejection of the Finno-Swedish plan of the remilitarization of the Archipelago of Åland⁴⁵. Later, Ivan Majski who represented the USSR in the League of Nations obstructed the investigation of the problem of the change of the status of the Islands in Geneva⁴⁶. Viacheslav Molotov, who became the Soviet commissioner of foreign affairs on 3rd May 1939, expressed the officially negative attitude of Moscow in his speech from 31st May. It caused the Swedish withadrawal from the project on 2nd June 1939. The plan of remilitarization of Ålands declined decisively⁴⁷.

The majority of the western investigators of the Finnish history of the interwar period (for instance C. Lundin) and some Finnish scientists (for instance K. Korhonen) maintained that Helsinki, through the rejecting of all Soviet suggestions, let slip an opportunity for the reconciliation and persistent agreement with its eastern neighbour⁴⁸. In their opinion, it considered especially those proposals of the USSR which were presented to Finland between the conclusion of the Munich Treaty from 29th September 1938 and its breaking off by the marching of the German troops into Prague on 15th March 1939. Many traces showed that such statement is well-founded. The settlement between the Western Powers and Hitler, which was concluded at the cost of betrayed Czechoslovakia, brought the USSR to isolation on the arena of international policy⁴⁹. It was the only moment, till the outbreak of the German-Russian war in June 1941, when Moscow had some real reasons for misgivings for the aggression of the Third Reich. Undoubtedly therefore, Stalin was ready for the conclusion a 'compromise' with Finland which would made the Finnish Gulf a zone of his sole domination and would make impossible any unexpected assault against Leningrad. It seemed that also in Finland the conditions which could easier the rapprochement with the Soviet Union after Munich came into being. The capture of Sudeten by Hitler, which was sanctioned by the Western Powers, was taken badly not only in Finland but in all Northern States as the unprovoked and brutal aggression. The press of those countries (except the extremely rightist papers) estimated the decisions from Munich as negative⁵⁰. From the other hand, the Scandinavian and Finnish politicians, who rightly scented that the agreement between the West and Germany meant the decively defeat of the system of the collective security in Europe, decided themselves even for the closer political and economical cooperation. Unfortunately, it showed that the idea of the establishment of the Nordic defensive union, similar as in 1937 and 1938, had no chance for the leaving of the phase of discussions⁵¹. Therefore, in the opinion of many scientists, the Finns had not the other alternative in autumn 1938 and winter 1939 as the agreement

with the USSR⁵². They maintained that the rejection of the Russian was a mistake. They were astonished by that attitude of Finland because even marshal Mannerheim, who could not be suspected of liking to the Soviet Union, declared for the arrangement with Kremlin⁵³. However, the opinions of those investigators were probably wrong. It was possible that also marshal Mannerheim, whose point of view was an alleged evidence that the behaviour of Finnish authorities in the time from autumn 1938 to spring 1939, made a mistake. Obviously, it was impossible to refuse acknowledge neither his authority nor the knowledge about the international policy of the end of the interwar period. However, it must be noticed that in 1940 the Baltic Republics became targets of the brutal aggression of the USSR and lost their independence. It happened in spite of the pacts of mutual assistance between Kovno, Riga, Tallin and Moscow which were in force. What is more, it happened when the Soviet- German friendship, which was confirmed by the pact Ribbentrop- Molotov and Molotov and blood of soldiers of both armies, as Stalin wrote answering the birthday congratulations of the foreign minister of the Third Reich, flourished well⁵⁴. After all, no possibility of the assault of the Third Reich or any other power existed then but Moscow occupied Estonia, Latvia and Lithuania. Therefore, it could not be excluded that resistance of the Finns and rejection of the Russian suggestions was the best for their country. It was not certain if the Finnish-Soviet treaty was concluded on the turn of 1938 and 1939, Kremlin would had set forth brutal territorial demands some months later. Anyway, the Russians had also done it in the moment when their pact with the Germans was already in force. No guarantees or pacts signatored by Stalin and Molotov protected against that kind of gangster's policy which was led by them. Similar, Hitler, who guided himself the same lack of moral principles in policy as the Soviet dictator, broke his word which he gave in Munich and led the partition of Czechoslovakia to the tragic final. The Finnish marshal, who was the representative of the old Versailles-Viennese school of diplomacy, was not accustomed, in spite of his realism, to the methods which were used by the powerful totalitarian regimes. Therefore, he could make a mistake in his calculations. I think, the problem could not be solved decisively. However, the analysis of the historical sources and scientific descriptions inclined me to the argument that the Finnish politicians did not make a mistake in the autumn 1938 and winter 1939. They resisted against the Soviet proposals-demands and made impossible the establishment of the military base of the Red Army on the islands which were situated at least nearer Helsinki than Leningrad. In that way, they probably protected their country from the directly presence of the enemy troops on the foregrounds of its capital. The problem could be made clear by the Soviet documents which could come to light in the future only. If existed and remained, they probably would be able to answer the questions considering the intentions of the Soviet leaders towards Finland on the turn of 1938 and 1939. For the present, all that was written about it could be recognized as less or more likely hypotheses.

Meanwhile, Hitler ordered Wehrmacht to land in Czechia. Europe entered in some last months before the outbreak of the World War II.

NOTES

1. J. Tycner, Stalin nie blefuge. Kosztowne zwyciestwo, "Prawo i Zycie", 1987, no. 50, p. 10.
2. Ibidem.
3. Ibidem.
4. J.H. Wuorinen, Finland and World War II, 1939-1944, New-York, 1948, p. 44.

5. Ibidem, s. 44-45; C.L. Lundin, *Finland in the Second World War*, Bloomington, 1957, p. 43.
6. J.H. Wuorinen, op. cit., p. 44-46.
7. Ibidem, p. 46.
8. B. Piotrowski, *Niemcy i kraje skandynawskie a wojna finsko-radziecka (zimowa) 1939-1940*, (in:) *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919-1939*, t. IV: *Na przelomie pokoju i wojny 1939-1941*, the collective work edited by St. Sierpowski, Poznan, 1992, p. 320.
9. M. Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii w rejonie Morza Bałtyckiego w latach 1935-1939*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdanskiego". *Rozprawy i monografie*, 1988, no. 20, p. 133; B. Piotrowski, *Niemcy w polityce państw skandynawskich (1935-1938)*, (in:) *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919-1939*, t. III: *W dobie Monachium*, the collective work edited by St. Sierpowski, Poznan, 1992, p. 138-139.
10. M. Nurek, op. cit., p. 133-134.
11. M. Jakobson, *The Diplomacy of the Winter War*, Cambridge-Massachusetts, 1961, p. 27.
12. Ibidem.
13. *Dokumenty Vneshnney Politiki SSSR*, vol. XIX, Moscow, 1974, no. 138.
14. M. Jakobson, op. cit., p. 27-29.
15. B. Piotrowski, *Niemcy i kraje skandynawskie...*, p. 320.
16. C.L. Lundin, op. cit., p. 43; P. Salmon, *Great Britain, the Soviet Union and Finland at the beginning of the Second World War*, (in:) *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, edited by J. Hiden and T. Lane, Cambridge-New York-Port Chester- Melbourne-Sydney, 1992, p. 99.
17. M. Nurek, op. cit., p. 134.
18. Ibidem.
19. *Zrodla do historii powszechnej okresu międzywojennego*. The introduction and the scientific description by St. Sierpowski, vol. III; 1935-1939, Poznan, 1992, no. 376. Look also: M. Nurek, op. cit., p. 134-135.
20. M. Jakobson, op. cit., p. 30.
21. M. Nurek, op. cit., p. 149-151.
22. They concerned the right of flights of the military air planes over Danish sounds, which connected the Baltic Sea and North Sea. They made the control of Luftwaffe over that strategic and important area much easier. Denmark put in proper articles to its definition of neutrality under the direct pressure of Berlin. New regulations caused of course protests of Great Britain. Look: M. Nurek, op. cit., p. 134, 148-150.
23. Ibidem, p. 149.
24. Ibidem.
25. M. Jakobson, op. cit., p. 32-33.
26. *Prawo Międzynarodowe i Historia Dyplomatyczna*. The selection of documents. The introduction and the scientific description by L. Gelberg, vol. II, Warszawa, 1958, no. 49.
27. A. Bielnicki, *Zagadnienie Wysp Alandzkich w latach 1938-1939*, "Komunikaty Instytutu Bałtyckiego", 1977, a.s. XIV, no. 26, p. 81.
28. B. Alfthan, *Rozwoj niepodległej Finlandii*, "Przegląd Współczesny", 1924, vol. VIII, no. 21, p. 243-244.
29. Ibidem.
30. *Prawo międzynarodowe...*, vol. II, Warszawa, 1958, no. 49; B. Alfthan, op. cit., p. 243-244; *Documents on German Foreign Policy 1918-1945* (further on: DGFP), Series D, V, London, 1953, no. 452.
31. A. Bielnicki, op. cit., p. 82-84.

32. Ibidem, p. 84.
33. DGFP, D, V, 426, 447, 450. Look also at: B. Piotrowski, op. cit., p. 321.
34. DGFP, D, V, 434.
35. DGFP, D, V, 453.
36. A. Bielnicki, op. cit., p. 87.
37. Ibidem, p. 85; M. Jakobson, op. cit., p. 40-41.
38. Ibidem, p. 43-44.
39. Ibidem, p. 45.
40. C.L. Lundin, op. cit., p. 44.
41. M. Jakobson, op. cit., p. 49.
42. The exchange of territories: the islands for the part of Soviet Karelia - was also involved. Look: J.H. Wuorinen, *Finland and World War II 1939-1944*, New York, 1948, p. 47.
43. A. Bielnicki, op. cit., p. 87; DGFP, D, V, 470.
44. For instance, the Soviet commissioner of trade, Mikojan, said about it in Moscow during the commerce talks with the Finnish delegation in December 1938. Look: P. Salmon, op. cit., p. 99.
45. M. Jakobson, op. cit., p. 50-52; A. Bielnicki, op. cit., p. 87-88; G.A. Gripenberg, *Finland and the Great Powers. Memoirs of Diplomat*, Lincoln, 1965, op. cit., p. 88.
46. A. Bielnicki, op. cit., p. 88.
47. Ibidem.
48. C.L. Lundin, op. cit., p. 45; M. Piotrowski, op. cit., p. 322-323.
49. H. Batowski, *Europa zmierza ku przepasci*, Poznan, 1977, p. 44-46.
50. B. Piotrowski, *Niemcy w polityce panstw skandynawskich...*, p. 140-143.
51. Ibidem, p. 144.
52. The similar opinion, besides C.L. Lundin, expressed also D.G. Kirby. Look: D.G. Kirby, *Finland in the Twentieth Century. A History and Interpretation*, London, 1979, p. 119-120.
53. C.L. Lundin, op. cit., p. 44-45.
54. K. Grünberg, B. Otreba, *Joachim von Ribbentrop, Kariera ministra Trzeciej Rzeszy*, Bydgoszcz, 1991, p. 182.

DOCUMENTE

ROMÂNIA ȘI REGELE CAROL I ÎN ANUL 1914

Dr. Gheorghe ZBUCHEA

În perioada imediat premergătoare primului război mondial evoluția politicii externe românești a cunoscut însemnate modificări determinate atât de imperativele desăvârșirii unității naționale a tuturor românilor cât și de noile raporturi de forțe pe plan internațional în cadrul constelației celor două blocuri politico-militare. După câștigarea independenței România, devenită regat în anul 1881, își asigurase menținerea și consolidarea tinerei sale suveranități prin aderarea, secretă față de majoritatea factorilor politici din țară, la blocul Puterilor Centrale. Alianța cu Berlinul, Viena și Roma, reînnoită în mai multe rânduri, a fost necesară, fiind cea mai bună soluție politică în condițiile de atunci și multă vreme a asigurat securitatea în fața amenințătoarelor tendințe expansioniste ale imperialismului rus. La semnarea tratatului din 1883 s-a sperat totodată că acesta putea să permită autorităților bucureștene o influențare pozitivă a Dublei Monarhii în ceea ce privește soarta milioanele de români ce trăiau în Transilvania și Bucovina.

Începutul veacului al XX-lea aducea o serie de modificări care au determinat treptat o reevaluare a politicii externe. Succesivele crize ce au precedat primul război mondial au accelerat un proces care a fost potențat în principal de înrăutățirea sensibilă a situației naționale a românilor ce erau subordonați direct autorităților budapestane, fiind supuși unui intens proces de maghiarizare ce amenința însăși esența, adică ființa lor națională. În aceste condiții, treptat, în cadrul societății românești din regatul român, inclusiv în rândurile celei mai mari părți a factorilor politici, problema eliberării Ardealului a devenit factor predominant, obiectiv primordial.

Perioada războaielor balcanice a avut o deosebită însemnătate pentru politica românească. În cursul primului război balcanic România a fost neutră. S-a implicat în schimb, cu întreaga sa capacitate politică și militară în cel de-al doilea război balcanic când a și mobilizat aproape o jumătate de milion de oșteni (într-un fel o repetiție generală pentru războiul întregirii ce avea să vină). Implicarea României în războiul din vara anului 1913 a fost generată de preocuparea, de altfel statornică, pentru soarta sutelor de mii de români împrăștiați în întreaga Peninsulă Balcanică, de voința de a asigura țării securitate la granița sudică și de a repara nedreptatea făcută de Rusia la 1878 prin fixarea unei granițe necorespunzătoare în partea meridională a Dobrogei, în așa numitul Cadrilater, și mai cu seamă din dorința de stingere rapidă a unui incendiu ce se putea ușor extinde tot mai departe (ca peste un an, după atentatul de la Sarajevo), prin încheierea unei păci juste și echitabile care să înlăture orice hegemonie în spațiul sud-est european. Pacea de la București semnată la 28 iulie/10 august 1913, sub egida și cu rolul hotărâtor al României, a marcat stabilirea unei noi hărți politice la sud de Dunăre și totodată, în opinia noastră, ruptura în fapt a României de blocul Puterilor Centrale, trecerea ei într-o formă nedeclarată încă public în rândurile țărilor neutre în raport cu cele două blocuri ce grupau atunci principalele puteri europene.

Așa cum a remarcat încă de mult Nicolae Iorga, acțiunea românească peste Dunăre în vara anului 1913 a fost îndreptată în fapt împotriva Austro-Ungariei („Peste Dunăre, ostașii noștri începeau eliberarea Ardealului” - afirma marele tribun național).

Bulgaria ajunge principalul pion al politicii habsburgice în zonă, căci cercurile vieneze deveniseră conștiente de pierderea României ca partener sigur pentru planurile lor belicoase. De altfel misiunea lui Czernin de recâștigare a partenerului bucureștean la sfârșitul anului 1913 și începutul celui următor a eșuat. Detașarea treptată de blocul Puterilor Centrale, mai cu seamă de Austro-Ungaria, a dus, firesc, la o apropiere de cealaltă constelație militară și, în acest context, la relații tot mai apropiate cu Rusia țaristă. Încă din 1913 se vorbea la București despre o alianță matrimonială a celor două dinastii prin căsătoria tânărului principe Carol cu una din fiicele țarului Nicolae al II-lea. Atunci ca și mai târziu a fost luată în considerație chiar și posibilitatea unui act de bunăvoință al Rusiei prin retrocedarea către statul român a Basarabiei de Sud, răpită din nou în 1878.

Atentatul de la Sarajevo a servit drept pretext pentru blocul germanic în trecere la realizarea planurilor lui belicoase prin care să ajungă la o hegemonie continentală și chiar mondială. Formal România era încă legată printr-un tratat a cărui scadență urma a fi abia în anul 1920. Nici Viena, nici Berlinul nu au consultat guvernul român, așa cum cerea spiritul și litera tratatului, atunci când au trimis la Belgrad un ultimatum ce arăta clar că se urmărea zdrobirea Serbiei, fapt ce nu putea fi acceptat de cercurile politice românești, după cum declarase în mai multe rânduri chiar regele Carol I.

În acele vremuri bătrânul monarh al României, ca și o parte a clasei politice românești, se afla într-o dilemă. Carol I era profund legat de alianța ce funcționase circa trei decenii, era încrezător în forța militară a Centralilor și deci în victoria acestora. Ca monarh al României și ca rege constituțional era conștient de orientarea spre alte direcții și obiective a covârșitoarei majorități a românismului și o atare realitate nu o putea ignora și nici nu a făcut-o. Astfel, în ultimele sale luni de viață, bătrânul rege a trecut printr-o dramă, neșovăind însă să servească până la capăt interesele țării, chiar dacă (așa cum se va vedea mai jos) a trebuit să treacă peste propriile convingeri și sentimente.

Consiliul de Coroană ce a grupat circa 20 de persoane reprezentative ale țării într-una din sălile palatului regal de la Peleş a fost prilejul înfruntării pozițiilor în chestiuni de politică externă, dezbătând o problemă vitală în fond, aceea a viitorului, a înlăptuirii idealului românesc. Regele Carol I a fost pus în minoritate, fiind sprijinit doar de P.P. Carp (puternic animat de rusofobie și de dorința eliberării mai întâi a românilor dintre Prut și Nistru), atunci când a cerut intrarea României în război alături de Puterile Centrale. În condițiile complexe de atunci nu a fost acceptată nici ideea unei imediate intrări în acțiune, alături de Antantă, hotărându-se soluția neutralității, al cărei artizan a fost în principal marele om politic Ion I.C. Brătianu. În perioada următoare, în cel mai strict secret, informându-l îndeaproape pe rege, deci cu acordul acestuia, primul ministru al României, Ionel Brătianu, a stabilit contacte cu puterile Antantei, mai cu seamă cu Rusia, privind recunoașterea legitimității dezideratelor naționale românești și, în funcție de aceasta, eventuala antrenare a României în război în vederea eliberării Ardealului și Bucovinei. Această primă serie de contacte diplomatice a avut drept urmare semnarea protocolului de la Petersburg, la 18 septembrie/1 octombrie 1914. Se prevedea, în schimbul angajamentului românesc de neutralitate, ca Rusia să garanteze și să apere integritatea teritorială a României, fiind totodată recunoscute de către Petersburg drepturile României asupra teritoriilor din Austro-Ungaria locuite de români.

Acest act de deosebită însemnătate purta semnăturile ministrului de externe al Rusiei, S.D. Sazonov, și a ministrului român la Petersburg, Constantin Diamandi.

Între străluciții diplomați ce au servit interesele statului român în prima jumătate a veacului, Constantin Diamandi ocupă un loc aparte. S-a născut în anul 1880 la Bârlad și a murit la București în anul 1931. Și-a început cariera ca atașat al delegației

la Berlin. În anii 1912-1914 a fost șeful misiunii diplomatice române la Roma de unde a fost transferat ca ministru al României la Petersburg, unde a rămas până în ianuarie 1918. Atunci Lenin, înfuriat de cele ce se petreceau în Basarabia, hotărâtă să o rupă definitiv cu stăpânirea imperială, a încălcat grav dreptul ginților aruncând în celebra închisoare Petropavlovsk întregul personal al legației române, în frunte cu Constantin Diamandi. Ca ripostă, totalitatea misiunilor diplomatice din Petersburg au încetat orice relații cu guvernul bolșevic, ceea ce l-a determinat pe Lenin să ordone eliberarea diplomaților români și expulzarea lor imediată în Suedia, concomitent cu înaintarea unei declarații de război către autoritățile românești și confiscarea tezaurului țării adăpostit la Kremlin. În 1919-1920 Constantin Diamandi a avut un rol însemnat la Conferința de pace de la Paris, în principal ca reprezentant al României pe lângă Consiliul suprem al aliaților. În 1923 a fost șeful delegației române la conferința de la Lausanne. Între 1924-1930 a fost ministru al României la Paris.

Constantin Diamandi a fost un fin diplomat, un erudit cu o cultură enciclopedică. A fost un apropiat al lui Ion I.C. Brătianu, care i s-a confesat nu o dată și care a apelat adeseori la sfaturile și cunoștințele sale în numeroase și delicate probleme de politică externă.

Șansa a făcut ca în Arhiva istorică centrală să se păstreze un bogat fond documentar personal al lui C. Diamandi. Această arhivă cuprinde destul material, de natura cea mai diversă, precum corespondență diplomatică sau particulară, discursuri, manuscrise ale unor lucrări originale etc. Tematica ce o acoperă această arhivă se referă în principal la războaiele balcanice, neutralitatea și demersurile pentru tratatul din august 1916, recunoașterea României Mari, problema Basarabiei, a strămtorilor, a Orientului Apropiat. Alături de numeroasele schimburi de scrisori cu Ionel Brătianu este păstrată corespondența cu Al. Averescu, I.G. Duca, V. Brătianu, N. Iorga, G.G. Mironescu, N. Titulescu, D. Gusti, S.D. Sazonov, A. Briand, E. Herriot, R. Poincaré, M. Paleologue etc. Pe baza corespondenței diplomatice, a observației, a propriei implicări, a unei bogate bibliografii, în ultimul deceniu de viață Constantin Diamandi a alcătuit o serie de lucrări personale. Între acestea amintim: *Cum s-a negociat harta României Mari*, *Misiunea mea în Rusia. 1914-1917*, *Problema strămtorilor*, *Politica României în timpul războiului din 1914-1917*, *Amintiri din viața diplomatică*. *În temnița de la Petropavlovsk*, *L'armée de Salonique*, *Venirea la puterea a regelui Ferdinand* etc. Aceste lucrări îmbină memorialistica cu analiza bazată pe izvoare și abordează probleme importante precum soarta unor teritorii românești: Basarabia, Bucovina, Maramureș, Banat, relațiile României cu țările din jur sau cu Franța, implicațiile românești ale finalului problemei orientale etc.

Într-o epocă în care istoriografia era dominată de punctul de vedere anglo-francez, Constantin Diamandi a fost primul, după cunoștința noastră, ce a încercat în perioada interbelică o analiză a conflagrației de la începutul secolului, văzută printr-o prismă deosebită, dinspre partea orientală a continentului. A început o lucrare amplă, rămasă neterminată, reușind să finalizeze doar circa 150 pagini: *La grande guerre vue du versant oriental*. Cuprinsul este semnificativ. Capitolul I se intitula „Un nou om bolnav în Europa“, se referea la Austro-Ungaria. Capitolul II cuprinde șapte subcapitole distincte: a) „Cuvintele profetice ale lui R. Poincaré“; b) „Zilele fatale (atentatul de la Sarajevo)“; c) „Cine a distrus pacea“; d) „Războiul“; e) „Istoria unui tratat - neutralitatea română“; f) „Sentiment și diplomație“; g) „Tragedia unei conștiințe“. Din acest capitol reproducem mai departe, integral, fragmentul despre regele Carol I și mai cu seamă cele câteva pagini, inedite după câte știm, ale jurnalului pe care monarhul l-a ținut până în ultima sa zi. Fragmentul ce urmează prezintă o însemnătate documentară din mai multe puncte de vedere. Constantin Diamandi (dovadă fiind numeroasele însemnări manuscrise din arhivă) a consemnat o serie din opiniile sau

mărturisirile ce i le-a împărtășit Ionel Brătianu în legătură cu aspecte extrem de importante din istoria României în vremea și după primul război mondial. Între acestea portretul făcut de Ionel Brătianu bătrânului rege al României are o relevanță aparte. În opinia noastră, tot datorită lui Ionel Brătianu, Constantin Diamandi a putut să ia cunoștință, să transcrie și deci să ne transmită paginile redactate la Peleş de Carol I în toamna anului 1914. Cu toate eforturile noastre nu am putut identifica până acum originalul jurnalului sau alte mărturii care să confirme autenticitatea textului consemnat de C. Diamandi. Lecturarea textului ne face să credem că jurnalul nu a fost reprodus integral ci doar fragmentar. În egală măsură credem că nu este o contrafacere, rămânând însă viitorului de a dovedi, eventual de a face cunoscut adevărul deplin în legătură cu un document de o deosebită relevanță istorică pentru acel atât de zbuciumat an 1914 în viața României și a regelui ei.

La tragédie d'une conscience

C'est chose royale que de faire le bien et d'être blâmé
Antisthène

L'autorisation de signer le traité de neutralité avec la Russie m'avait été donnée par le Président du Conseil en son nom seulement. Or, un engagement semblable, d'après les usages et les précédents diplomatiques, exigeait des pleins pouvoirs signés par le roi.

Dans un télégramme du 28 Septembre, Jean Bratiano me disait:

«Quant aux pleins pouvoirs, il faut la participation d'autres facteurs, que je ne pourrais pas obtenir actuellement et, en tout cas, pas avant le Conseil de la Couronne».

Les «autres facteurs», on l'a compris, se réduisaient à un seul: l'adhésion du roi. Dès le début de la guerre, pendant qu'avaient lieu les négociations entre la Roumanie et la Russie, un homme, au fond du château de Sinaia (résidence d'été des souverains dans les Carpathes), en ressentait un trouble croissant et vraiment pathétique. Nul ne saurait contester qu'il y eût de la grandeur dans ce drame d'une conscience.

On sait que le roi Carol de Roumanie était un Hohenzollern-Sigmaringen; Jean Bratiano, l'homme d'Etat de notre génération qui l'a connu le mieux, le décrit ainsi:

«La personnalité de Carol a été décisive dans les grandes réalisations, car c'était un homme sage, prudent, profondément pénétré de la mission de son peuple, il avait le sens de sa dignité personnelle et de celle de l'Etat, et il était animé d'une ambition naturelle pour le pays et pour lui-même. Il était sage parce qu'il avait de la volonté sans obstination et c'était un tacticien politique accompli.

Il avait deux préoccupations constantes: la mission de la Roumanie et la conscience du devoir. Pour celle-ci, il n'en était pas de plus vive ni de plus scrupuleuse. Cette qualité était sans doute innée, mais elle était aussi un fruit de l'éducation, car le sens du devoir fut une tradition fondamentale de la famille de Hohenzollern. Une hereuse incidence a voulu que, dans ses veines, le sang allemand, avec ce qu'il représente d'ordre, fût allié à beaucoup de sang français, dont la ductilité se retrouvait assurément chez le roi Carol.

Les décisions qu'il prenait étaient inspirées par le souci des grands intérêts de l'Etat. Quand on les faisait valoir à ses yeux, on trouvait chez lui une compréhension capable de lui faire accepter des solutions qui paraissaient incompatibles avec son âge et son passé. Lors de notre premier accord avec les Russes, en 1914, en vue d'une guerre menée dans un sens contraire à celui de notre politique antérieure,

c'est-à-dire lorsque nous convînmes qu'en échange de notre neutralité bienveillante, devant nous mener à une alliance avec eux et avec l'Entente, les Russes reconnaîtraient notre droit de revendiquer les régions d'Autriche-Hongrie habitées par des Romains, on a dit que j'avais conclu cet accord à l'insu du roi Carol.

La vérité est que l'approbation du souverain devait rester secrète, afin que le gouvernement russe lui-même crût que l'accord avait été conclu seulement par moi, à l'insu du roi. Mais je n'aurais pas été capable de cela. L'approbation du roi Carol, je l'ai eue. Et, moi, que ai connu le plus intimement sa pensée, ses sentiments et la lien qui l'unissait au peuple roumain et à sa mission, je puis déclarer en toute conscience que ce n'est pas le souverain de Plevna qui aurait entravé l'oeuvre à laquelle il avait consacré sa vie, ni la réalisation des plus hautes aspirations de ce peuple, qui résonnaient dans son coeur».

Cette dernière affirmation de l'homme d'Etat qui a le plus approché le roi Carol à la fin de sa vie, ne saurait être mise en doute, quelque surprenante qu'elle semble d'abord. En réalité, elle n'exclut ni ne modifie en rien le drame intérieur dans lequel s'est débattu le vieux souverain durant les derniers mois de son existence.

Avec sa grande intelligence politique, il avait compris que l'heure de l'unité nationale sonnait pour la Roumanie. Avec son sens du devoir, il s'était incliné devant cet ordre inéluctable de l'histoire, qui poussait le pays qu'il gouvernait parmi les ennemis de son propre sang. Mais, une fois l'approbation donnée, il commença ou, plutôt, il continua de souffrir en silence les affres et les déchirements d'un homme en lutte avec soi-même, partagé entre les appels de deux devoirs opposés, sacrés pareillement.

Le roi Carol était, il faut bien le comprendre, très attaché à ses origines. En outre, il éprouvait une méfiance profonde à l'égard de la Russie. N'avait-elle pas, après la guerre de 1877, arraché la Bessarabie au patrimoine national qu'il avait reçu en montant sur le trône roumain? Aussi, dès les premiers jours de la guerre, put-il sans doute considérer comme un devoir d'honneur d'agir selon le traité qui liait la Roumanie aux Puissances centrales. La parole donnée ses traditions de Hohenzollern, l'attiraient également vers l'Allemagne - vers l'Allemagne et non pas vers l'Autriche. Bismark avait dit, dès 1883, que le roi Carol respecterait le traité seulement si l'Allemagne y était partie, non si l'alliance devait être uniquement austro-roumaine.

Plus tard, à mesure que la guerre s'étendait, le roi Carol put discerner avec une netteté croissante les aspirations de son peuple et les possibilités qui s'offraient pour leur réalisation. C'est alors que sa douleur de tous les instants dût s'aviver et s'amplifier avec chaque intervention, chaque injonction que les agents des Puissances Centrales, au nom de leurs souverains, et ces souverains eux-mêmes, n'eurent pas le scrupule de lui épargner. Ces pressions furent d'autant plus cruelles qu'elles s'exerçaient sur un vieillard de 76 ans, malade et qui vivait, dans une lucidité poignante, les derniers jours de sa vie.

«Les yeux de l'esprit, a dit Platon, ne commencent guère à devenir clairvoyants qu'à l'époque où ceux du corps s'affaiblissent». Qui pourrait dire quelles visions hantèrent, en ces suprêmes heures, l'âme palpitante, prête à se détacher de ce monde? Trouverons-nous la réponse dans ce journal intime du roi Carol pour l'année 1914 dont j'ai été autorisé à prendre connaissance? Ce sont des notes brèves, précises, qui probablement devaient être développées plus tard. Leur concision même atteste la tragédie dont le château de Sinaïa était le muet témoin et qui n'a cessé qu'avec la vie de son seigneur. Je transcris ici quelques fragments de ce journal. Ils suffiront, sans nul commentaire, à révéler les tortures qu'endurait le vieux souverain.

Dimanche 28 Juin - A 7 h. 1/2, Bratiano, consterné, m'annonce l'assassinat de François-Ferdinand et de son épouse à Serajevo.

Jeudi 2 Juillet - 9 Avant midi, Bratiano. Grande nervosité en Autriche-Hongrie contre la Serbie.

Dimanche 5 Juillet - Chaud. En Autriche la haine contre la Serbie augmente. Menace de guerre des deux côtés.

Jeudi 9 Juillet - Pluie. Le soir 7-8 h. comte Czernin; il pense que l'attitude de la Serbie pourrait conduire à la guerre. Je sais que le gouvernement serbe est étranger à l'attentat.

Vendredi 10 Juillet - Chaud. A 12 h. 1/2 reçu le comte Waldburg¹; est autorisé à me communiquer que l'empereur François-Joseph a écrit à l'empereur Guillaume que sa dynastie et la monarchie sont menacées par les Slaves; situation très grave; il voudrait faire entrer la Bulgarie dans la Triple-Alliance contre la Serbie. Berlin demande comment je vois la situation et si je suis contre une alliance avec la Bulgarie. Je réponds qu'elle peut être conclue. A Sofia, le gouvernement trop faible. On demande si nous voulons nous séparer de la Serbie. Je réponds que nous ne pouvons pas admettre une Grande Bulgarie.

Mardi 21 Juillet - Après de nombreuses pluies, meilleur temps. A 5 h. chez Beldiman²; je l'autorise à dire à Berlin que la politique autrichienne nous met dans un grand embarras. Guerre à l'horizon à cause de la Serbie, qui est énervée par Vienne et surtout par Budapest. Situation grave.

Jeudi 23 Juillet - Beau, très chaud. Dans la matinée, ministre d'Italie Fasciotti me prie d'intervenir à Vienne pour que les prétentions de l'Autriche soient diminuées. Le soir à 6 h. le Comte Czernin³ me fait part officiellement de l'ultimatum à la Serbie qui est très dur et seulement en partie juste; le cabinet autrichien demande la réponse jusqu'à dimanche, réponse qui sera probablement négative et ne peut conduire qu'à la guerre ou à la révolution en Serbie. Il n'est pas établi que l'assassinat ait été préparé à Belgrade.

Samedi 25 Juillet - Temps très rafraîchi. Dans la matinée parlé avec Bratiano sur la situation. La Serbie refuse l'ultimatum. On est très alarmé à Saint Petersburg; la Russie ne peut rester indifférente; notre situation est très difficile. En cas de guerre, la Bulgarie veut attaquer la Serbie. Bratiano après déjeuner; la Serbie mobilise, a refusé la note, le ministre autrichien de Belgrade parti.

Diamanche 26 Juillet - Situation très grave. Beau. A 11 h. Bratiano. A St Petersburg, on n'est pas encore décidé à attaquer; la Serbie a accepté une partie de la note, mais insuffisant. L'empereur d'Allemagne de retour à Potsdam. L'Autriche mobilise six corps d'armée et les divisions de réserve.

Lundi 27 Juillet - Situation reste grave. Temps clair, nulle part pluie. On se retient encore à Saint Petersburg. Le soir encore Bratiano; Poklewski⁴, chargé par Sazonov⁵, lui a demandé si nous étions libres et quelle serait notre attitude en cas de guerre. Bratiano parle du traité de Bucarest que nous défendrons, et dit qu'on attendra les événements. De 6 h. 1/2 à 7 h. le comte Czernin; fait part que l'Autriche compte sur notre alliance, je réponds évasivement.

Mardi 28 Juillet - Frais, beau. Télégramme de l'empereur François-Joseph qui m'annonce la guerre, je réponds chaleureusement et espère que l'équilibre balkanique sera maintenu.

Mercredi 29 Juillet - Situation très grave. L'empereur Nicolas télégraphie qu'il espère que j'interviendrai en faveur de la paix. Répondu: «Avec joie». A 10 h., le comte Waldburg; on espère que nous remplirons nos engagements. A 11 h. 1/2 Bratiano; je lui dis qu'on doit préparer l'opinion publique pour l'alliance.

Jeudi 30 Juillet - +8° soleil. Situation très grave. L'Allemagne menace de sa mobilisation. Costinesco à déjeuner, je lui parle de l'alliance. La Russie appelle ses réserves, cela devient grave.

Samedi 1er Août - Toute la nuit pluie battante. Situation si grave que tout espoir de paix est perdu. Le comte Waldburg m'apporte un télégramme de l'empereur Guillaume (chiffré), dans lequel il dit à la fin: *Je compte sur toi que comme roi et comme Hohenzollern tu resteras fidèle à tes amis et que tu tiendras tes engagements.* Le pays est décidément contre l'Autriche-Hongrie.

Dimanche 2 Août - Comte Czernin; il télégraphie à Vienne que je ne puis donner encore aucune réponse. *L'empereur François-Joseph me télégraphie un peu trop énergiquement qu'en tant qu'officier et roi je doit tenir ma parole et marcher côte à côte avec son armée contre la Russie.* Bratiano là; il est pessimiste. La guerre déclarée de tous côtés, l'Europe entière en armes, un grand malheur.

Lundi 3 Août - Journée décisive pour l'avenir de la Roumanie. Beau, très chaud. A 9 h. 1/2 Waldhausen⁶. On demande de Berlin notre mobilisation. Je réponds à Waldhausen qu'une décision sera prise ce soir. De 5 j. 1/2 à 8 j. grand conseil de couronne. J'ouvre la séance par un discours, l'un après l'autre prend la parole, je montre les traités d'alliance. Tous sont d'accord que le casus foederis n'existe pas. Seulement Carp est décidé pour la Triple-Alliance et la guerre. L'Italie reste neutre. A la fin on se décide pour la neutralité expectative. Journée difficile; on mobilise partout, nous rappelons les contingents.

Mardi 4 Août - Temps magnifiques. A 10 h. Waldhausen; lui ai tout dit, aussi mon discours; il regrette mais comprend, du moment que tous les partis sont d'accord sur l'interprétation de l'alliance. Bratiano télégraphie à Berlin la situation du pays. Tout l'Europe en armes, la Bulgarie et la Turquie du côté de la Triple-Alliance. Sazonov nous fait de grandes avances promet la Transylvanie etc.

Mercredi 5 Août - Très chaud. Bratiano arrive en hâte pour dire qu'à Vienne et Berlin on comprend notre attitude, mais on compte sur nous, donc il ne peut s'agir de parole manquée. L'Angleterre déclare la guerre à l'Allemagne: très grave.

Vendredi 7 Août - Très chaud. Fasciotti: l'Italie reste neutre. L'attaché militaire austro-hongrois nous presse d'attaquer.

Samedi 8 Août - Nuageux. La situation de l'Autriche et de l'Allemagne très difficile. La Russie nous propose un traité, nous refuserons. Le soir Seculic il arrive de Vienne où mon refus a fortement indisposé. La situation de l'Autriche pas facile.

Mardi 11 Août - Beau, promenade. Bratiano dit que l'opinion publique est contre la Hongrie.

Mercredi 12 Août - Beau, chaud. Le ministre de Turquie: la Turquie reste, paraît-il, neutre. La Bulgarie veut marcher avec la Triple-Alliance. La Russie la somme.

Vendredi 14 Août - Orage. A 10 h. comte Czernin. La Bulgarie voudrait marcher avec l'Autriche. Le soir lettres aux deux empereurs d'Autriche et d'Allemagne sur l'attitude de la Roumanie. Pas facile à expliquer.

Lundi 17 Août - Toute la journée au lit, douleurs, toux, maux de gorge. Le Japon s'est déclaré contre l'Allemagne. Partout des ennemis.

Dimanche 23 Août - +6°. Soleil. Mieux. Le soir le comte Czernin apporte un télégramme de l'empereur François-Joseph, remercie pour lettre; il prie de faire un arrangement par écrit avec la Bulgarie afin que la Serbie soit attaquée; je dis qu'il est suffisant de promettre ma neutralité. Le roi de Bulgarie me prie beaucoup de lui faciliter sa situation.

Lundi 24 Août - Beau, très mauvaise nuit, grandes douleurs. Les Autrichiens ont subi très grande défaite en Serbie. C'est pour cela que l'empereur François-Joseph me prie d'encourager les Bulgares à l'attaque. Waldhausen: l'empereur Guillaume remercie pour ma lettre (télégramme chiffré) reconnaît mes difficultés.

Samedi 29 Août - La Bulgarie veut attaquer la Serbie.

Mercredi 2 Septembre - Très frais. Le soir, Bratiano part pour Bucarest. Les sympathies françaises très fortes. Paris menacé. Gouvernement se prépare pour Bordeaux.

Vendredi 4 Septembre - Beau, longue promenade. Malgré les victoires des Autrichiens sur leur aile gauche, Lemberg a été pris par les Russes. Le soir à 10 h. Waldhausen m'apporte un télégramme de l'empereur Guillaume prie que nous attaquions maintenant.

Dimanche 6 Septembre - Beau mais frais, +5°. A 1 h. 1/2 Bratiano, lui ai lu le télégramme de l'empereur Guillaume, il pense que l'opinion ne permet pas d'attaquer.

Mercredi 9 Septembre - L'empereur Guillaume me télégraphie de nouveau.

Jeudi 10 Septembre - L'opinion ici: On veut prendre la Transylvanie et la Bukovine etc. Le soir, Waldhausen; lui ai dit de rapporter sur l'opinion d'ici, tous croient à la victoire des Russes et des Français.

Vendredi 11 Septembre - Beau. Bratiano à déjeuner, il veut aussi la Transylvanie.

Samedi 19 Septembre - Très souffrant. Le soir de 6 h. 1/2 - 8 h. 1/2 M. von dem Busche⁷; il a comme mission des concessions pour les Roumains de Transylvanie et des rectifications de frontière en Bukovine. La Russie nous a officiellement offert une partie de la Bukovine qu'elle a occupée. Je réponds (à von dem Busche) que l'opinion est impossible, qu'on veut entrer en Transylvanie, etc. et que Bratiano serait abandonné.

Diamnche 20 Septembre - Beau, frais, promenade. Après déjeuner, étendu, douleurs violentes. A Bucarest, grande agitation, manifestation, aussi les professeurs.

Lundi 21 Septembre - Toute la journée au lit, très souffrant. Le soir et la nuit, douleurs.

Mardi 22 Septembre - Toute la journée au lit. Situation de la guerre incertaine.

Mercredi 23 Septembre - Toute la journée au lit, douleurs. Situation très grave, tous contre Bratiano.

Jeudi 24 Septembre - Toute la journée au lit. La situation s'aggrave.

Lundi 28 Septembre - Tous les hommes politiques veulent entrer en Transylvanie. Douleurs.

Mardi 29 Septembre - Sombre. A 11 h. 1/2 enfin Bratiano, après 8 jours. Il espère dominer la situation. A gagné Costinesco⁸ en lui disant que *Sazonov garantit en cas de victoire russe les provinces roumaines de Hongrie, et veut s'engager par écrit.* Le conseil de la Couronne doit être convoqué; on doit être seulement sûr que la neutralité sera votée. J'ai beaucoup maigri. L'empereur François-Joseph me télégraphie s'informant de ma santé, il dit que la situation donne beaucoup d'espoir. Je réponds aussi chiffré et dis que la situation ici est très difficile.

Lundi 5 Octobre - Pluie, frais. Douleurs, morphine. Le comte Czernin est inquiet. Les Russes entrés en Hongrie par petites colonnes, grande agitation ici.

Mercredi 7 Octobre - Mieux. Avant midi, Știrbey et Costinesco. Ils seraient de nouveau pour la guerre.

Jeudi 8 Octobre - Il neige fort, tout est blanc. De 12 h. - 1 h. Bratiano; on fait beaucoup d'intrigues.

Vendredi 9 Octobre - Il neige ...

Ici finit le journal. Deux jours plus tard prenait fin la vie même de l'auguste moribond, là-haut, parmi les montagnes chargées de forêts ancestrales, dans le château de Pelesh qu'une neige funèbre drapait d'un suaire. Le caveau de la cathédrale de Courtea de Argesh reçut sa dépouille. Ainsi le premier roi de l'histoire roumaine rejoignait au tombeau les anciens voévodes. Premier, il avait été le dernier roi de la Roumanie mutilée. Son vieux cœur troublé entraînait dans la paix, tandis que la tempête continuait de s'abattre sur le monde.

Dans la vieille cathédrale princière, la dalle qui scellait sa tombe semblait ensevelir aussi ce traité par lequel les Roumains libres du Royaume étaient liés à l'empire où se trouvait asservie, sur l'autre versant des Carpathes, la Transylvanie roumaine, berceau de la race.

C. DIAMANDY

NOTES

1. Membru al misiunii diplomatice a Austro-Ungariei la București.
2. Diplomat român, multă vreme ministrul României la Berlin.
3. Ambasadorul Austro-Ungariei în România.
4. Ambasadorul Rusiei în România.
5. Ministrul de externe al Rusiei.
6. Diplomat german acreditat în România.
7. Ambasadorul Germaniei în România.
8. Fruntaș al Partidului Național Liberal.

NOTĂ: Textul pe care-l publicăm se păstrează în copie dactilografiată la Arhiva Istorică Centrală. După toate probabilitățile a fost alcătuit în ultimii ani de viață ai autorului (după moartea lui Ion I.C. Brătianu). Este un text finit asupra căruia nu am intervenit în nici un fel. Pentru o mai bună înțelegere a testamentului regelui Carol I, am adăugat doar câteva note explicative privind personalitățile pomenite în text.

NOTE DE LECTURĂ

Ion Mamina, Ion Bulei, Guverne și guvernanți (1866-1914), București, Editura Silex, 1994, 255 p., 3000 lei

Istoriografia românească post comunistă a cunoscut puține, și cu atât mai binevenite, încercări de realizare a unor instrumente de lucru destinate istoricilor și altor categorii de cititori. Contribuind, așa cum consideră autorii, „la revenirea la o stare de normalitate“ în abordarea istoriei, cartea impresionează în primul rând prin acribia informației, punând în prim plan personalitățile politice ce au condus, la nivelul executivului, acțiunea de modernizare a țării.

Lucrarea este structurată în două părți distincte ce se completează reciproc, oferind o viziune exhaustivă asupra problemei puse în discuție. Prima parte prezintă cele 37 de guverne ce au condus România din mai 1866, data instaurării monarhiei constituționale, până în august 1916, moment ce marchează intrarea țării în primul război mondial. Analiza este cronologică, depășind, însă, limitele unei înșiruiți stereotipe, prin alcătuirea unei „grile“ variate, aplicată fiecărei guvernări în parte. Se urmăresc nu numai inițiativele legislative, raporturile cu monarhia și partidele politice, divergențele de opinii, dar și poziția guvernului României față de situația românilor din imperiile multinaționale, o problemă deosebit de delicată, ce va genera momente de tensiune, unul din acestea contribuind la căderea guvernului prezidat de D.A. Sturdza, la 30 martie 1899. Autorii integrează, adesea, guvernările luate în discuție în contextul mai larg al relațiilor politice europene, facilitând o înțelegere mai completă a momentului. Ni se pare important în această lucrare urmărirea modului „în care s-a înscris viața noastră politică pe coordonatele epocii moderne“ și nu o aplecare asupra intrigilor de culise, mai mult sau mai puțin spectaculoase. Oamenii de stat sunt cei care dau o orientare acestor principii, participând la guvernare, asumându-și responsabilitatea conducerii țării. De aceea, cea de-a doua parte a lucrării adaugă faptele, oamenii. Bărbați inteligenți, cu o cultură desăvârșită, în cele mai multe din cazuri, în occident, politicienii români sunt prezentați nu numai din perspectiva datelor biografice, multe din ele corectate față de alte cărți, după o analiză critică a surselor, dar și a realizărilor politice și profesionale. Clasa politică românească a celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea ne este succint, dar pertinent prezentată, răspunzând necesității unei „reparații istorice“. Din lectura acestor pagini se desprinde ideea, chiar în absența unei formulări explicite, că obiectivul oamenilor politici români, liberali sau conservatori, este unul singur: modernizarea țării, bineînțeles cu mijloace și mai ales în ritmuri diferite în funcție de cele două doctrine. Portretul moral și politic al elitei românești este însoțit de fotografiile membrilor ei.

Chiar dacă înțelese rațiuni editoriale au lipsit lucrarea de un aparat critic al surselor folosite, ele au fost generic amintite de autori: presă, scrieri memorialistice, dezbateri parlamentare, izvoare arhivistice și chiar documentele administrative ale cimitirului Bellu.

Recomandată studenților facultăților de istorie, profesorilor din ciclul secundar, și nu numai, „Guverne și guvernanți (1866-1914)“ se dorește o necesară reconstituire politică a unei perioade fragmentar și depersonalizat tratată de istoriografia marxist-leninistă, cât și un util instrument de lucru.

Alin Ciupală

În primăvara acestui an a apărut ultimul număr (XVII-XVIII) din *Revue des Etudes Roumaines*, binecunoscută până în 1989, în special, în diaspora românească.

Comitetul de redacție - Neagu Djuvara (București), Ștefan S. Gorovei (Iași), E. Lozovan (Copenhaga), D. Năstase (Atena), P.Ș. Năsturel (Paris), P.H. Stahl (Paris), Mihai Dim. Sturdza (München), Al. Zub (Iași) - a închinat acest tom memoriei istoricului Gh.I. Brătianu, decedat în 1953 în închisoarea comunistă de la Sighet. De altfel, comemorarea ilustrului istoric român se înscrie în însăși linia de conduită generală pe care și-a propus să o urmeze revista: păstrarea în conștiința colectivă românească a unor modele culturale bazate pe valori autentice, falsificate sub dictatura comunistă. Forma practică de manifestare a fost demersul științific, acoperind domenii precum: arta, folclorul, istoria, limba și literatura, filosofia, științele juridice și sociale. Principalele momente ale existenței revistei ce se înlanțuie într-o adevărată istorie, ne sunt înfățișate de către Emil Turdeanu, membru fondator și președinte de onoare al comitetului de redacție, succint, la începutul volumului.

Secțiunea dedicată lui Gh.I. Brătianu cuprinde trei lucrări. Prima îl are ca autor chiar pe istoricul amintit, cu titlul: „Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja“. Cu toate că fusese invitat să participe la al șaptelea Congres Internațional de Studii Bizantine, în august 1948, la Bruxelles, Gh.I. Brătianu nu a primit permisiunea necesară din partea autorităților comuniste recent instaurate în România. Textul ajunge în cele din urmă în Occident, la Petre Ș. Năsturel, care îl publică în acest număr, cu lămuririle de rigoare, alături de un supliment bibliografic al problemei puse în discuție, adus la zi.

Studiul, inedit până acum, încerca să demonstreze că toponimul respectiv era de origine turcă, fiind preluat și adaptat de slavi. Cercetările ulterioare, a căror necesitate Gh. Brătianu o enunța în final, nu au mai putut fi realizate datorită destinului său tragic. Tipărirea acestei lucrări este importantă nu numai pentru a o face publică, dar și pentru că demonstrează, dacă mai era nevoie, valoarea istoricului.

Într-o perspectivă asemănătoare se situează și studiul semnat de Andrei Pippidi, „Un livre qui n'a jamais existé“, aceasta fiind „Istoria Europei în Evul Mediu; 293-1566“, operă colectivă coordonată de Gh. Brătianu, cel care lansase proiectul în 1937, ce se dorea nu o istorie politică și militară, ci, în primul rând, „o istorie a civilizației europene“. Vasta operă nu s-a mai concretizat. Planul acesteia, realizat de Gh. Brătianu, este amplu comentat de Andrei Pippidi, pe baza unor documente inedite, autorul scoțând în evidență modul de abordare a cercetării istorice de către Brătianu, pleacă de la premisa „noii istorii“. Studiul este interesant și prin reperele pe care le oferă în ceea ce privește istoriografia românească în contextul european interbelic.

Tânărul istoric ieșean Alexandru Florin Platon încheie această secțiune cu un studiu comparativ: „G.I. Brătianu et F. Braudel, La Mer Noire et La Méditerranée: parallélisme et convergences“, care, analizând cele două opere, subliniază faptul că istoricul român a dezvoltat un sistem istoriografic original, în consonanță cu istoria „structurală“ promovată de Școala de la Annales, al cărei reprezentant de frunte este F. Braudel.

O altă parte a revistei care ne-a atras atenția este cea care cuprinde articolele despre societățile secrete cu caracter masonic din România și anume: Dan Cernovodeanu, „Le rôle de la Franc-Maçonnerie roumaine au XIX siècle“, Mihai Dim. Sturdza, „Les lystères de Bucarest“ și Mihai Sorin Rădulescu, „Les archives du Grand Orient de France, source généalogique“. Credem că aceste contribuții trebuie reținute deoarece tranșează problema apartenenței elitei politice și culturale românești a secolului al XIX-lea la organizații masonice și a caracterului acestora. În ciuda unor

dovezi evidente (de exemplu, „Jurnalul“ lui C.A. Rosetti, cenzurat, din acest punct de vedere în ediția din 1974), istoriografia comunistă a negat sau a trecut sub tăcere existența acestui fenomen în România. De aceea, această punere la punct este binevenită, mai cu seamă că autorii au avut acces la documente originale aflate în arhive străine, mai ales franceze. Cu toate acestea, trebuie să spunem că părerile nu sunt unanime în ceea ce privește rolul masoneriei românești, discuția rămânând în continuare deschisă.

Spațiul următor este destinat în cea mai mare parte literaturii și filosofiei, prin studiile: Violeta Barbu, „Deux voyages dans l'imaginaire: l'ascension au Paradis et la descente en Enfer dans la littérature apocriphe du Moyen Age roumain“, Titus Bărbulescu, „Lucian Blaga dramaturge“, Ioan Petru Culianu, „Histoire à l'envers, histoire à l'endroit. Quelques réflexions quasiepistémologiques sur l'oeuvre de Mircea Eliade“, Eugen Lozovan, „Basil Munteano et ses maitres à penser“ și Sanda Stolojan, „En traduisant Cioran“. Excepție face lucrarea lui Alexandru Zub, „Sur le nationalisme roumain du XXe siècle“, care, pornind de la premisa că „regimurile totalitare s-au legitimat în numele unui internaționalism fără fond și au sfârșit prin a se compromite“, încearcă să surprindă caracteristicile naționalismului românesc din perspectiva istorică. Analiza pertinentă întreprinsă de autor scoate în evidență faptul că naționalismul, înțeles ca necesitatea afirmării națiunii, a însoțit cu toate limitele și exagerările sale, procesul de modernizare a României în secolul al XIX-lea, pentru ca realizarea României Mari în 1918 să reprezinte desăvârșirea idealului național. Din acest punct de vedere „organicist“, este subliniat rolul istoricilor, de la reprezentanții Școlii Ardelene până la Nicolae Iorga și Vasile Pârvan, în definirea și propaganda naționalismului românesc.

Instaurarea regimului comunist, la noi și în tot estul Europei, a produs cenzura, întrerupând devenirea firească a fenomenului. Naționalismul este înlocuit de național-comunism, care nu este decât expresia românească a unui internaționalism asumat de regimul comunist ce condamna teoretic orice exagerare în acest sens și care folosea naționalismul ca „instrument de dominare și control“ și, pe de altă parte, „ca mijloc de legitimare a propriei poziții“. Prăbușirea comunismului în România și în celelalte țări est-europene, a impus o reconsiderare a fenomenului. Autorul conchide, sugerând o acțiune concretă: „exorcizarea“ ultranaționalismului „demonic“ de către istoriografie, știință în măsură să aducă un plus de înțelegere inextricabilelor probleme legate de acest fenomen în spațiul sud-est european și nu numai.

Spațiul limitat nu ne permite să ne ocupăm pe larg și de alte studii cuprinse în volum, însă le vom aminti: Cicerone Poghirc, „Problèmes d'histoire roumaine à la lumière des théories linguistiques récentes“, Dimitri Năstase, „Remarques sur l'idée impériale en Russie avant 1453“, Renate Mohlenkamp, „Die Entstehung und Entwicklung der mittelalterlichen moldawischen Städte bis Ende des XVI Jahrhunderts (I)“, Paul Henri Stahl, „Les noms des princes roumains“, Denise Pop Câmpeanu, „Fetes profanes-fetes religieuses“, Ambrus Miskolczy, „Church and Revolution: the Romanian Orthodox Synod at Chisineu-Cris in 1849“, Dimitri Năstase, „Considérations nouvelles sur l'idéologie médiévale du pouvoir. L'apport de Byzance et de l'Europe Orientale“, Petre S. Năsturel, „L'affabulation de Martin Bielski sur l'origine des Valaques“ și Hélène Vacaresco, „L'art et L'Etat“.

Toate acestea ne îndreptățesc să spunem, referindu-ne la cei care, cu acribie au contribuit la apariția acestui volum, parafrazându-l pe Eugen Lozovan (România literară, nr. 20, 1995, p. 12-13), că succesorii s-au dovedit demni de efortul predecesorilor, *Revue des Etudes Roumaines* înscriindu-se, în continuare, pe aceeași linie de conduită.

Ciupală Alin

Deși, după 1989, istoria contemporană a devenit un domeniu predilect al interesului opiniei publice, periodicele de specialitate, axate pe studiul acestei perioade, nu s-au grăbit să-și facă apariția. Problemele fundamentale ale trecutului recent au fost lăsate în bună măsură, în seama ziariștilor, a politicienilor sau a realizatorilor de emisiuni TV. Iar dintre istoricii care s-au apropiat de acest domeniu, nu puțini s-au lăsat tentați de maniera „jurnalistică” de abordare. Iată de ce apariția unei reviste care își propune să analizeze cu obiectivitate și cu instrumentele specifice meseriei de istoric fațetele totalitarismului românesc este o întreprindere salutară. Trecând peste editarea la intervale neregulate - ale cărei motive ne este ușor să le bănuim - **ARHIVELE TOTALITARISMULUI** oferă posibilitatea unui contact profesional cu problemele pe care, până acum, intelectualitatea românească le-a abordat sub imperiul subiectivității emoționale, ascunsă uneori, ce-i drept, sub formule academice mai mult sau mai puțin convingătoare. Revista reunește în paginile sale nume cunoscute ale istoriografiei românești actuale, începând cu directorul Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, Radu Ciuceanu, profesorii Ioan Scurtu și Dinu C. Giurescu, cercetătorii Dumitru Șandru, Cristian Troncotă și Constantin Aioanei.

Din corpusul de studii remarcăm pe acela al lui Dumitru Șandru: „Metamorfozele gulagului românesc, centrele de internare: 1944-1945”, aducând în atenția cititorilor documente inedite din arhivele perioadei, ca și studiul lui Dănuț Doboș: „Epurări la Universitatea din Iași: 1949-1960”, de asemenea foarte bine documentat în arhivele ieșene. Ceea ce ni se pare însă mai important este publicarea în revistă a unui număr mare de documente legate de activitatea mișcării legionare (a se vedea, în acest sens, documentele publicate de prof. Ioan Scurtu, sub titlul: „Cazul Manciu. Pedeapsă meritată sau act criminal?” și de C. Troncotă, „Uniunea Sovietică și Rebeliunea legionară. Documente din arhiva SSI”), dar și, cu o pondere mai mare, documente privind activitatea PCR după 1944 și transplantarea modelului sovietic în societatea românească. Cităm din această ultimă categorie: C. Lățea, „Epurări din armata română. Criterii politice și mijloace de presiune. 1945-1958”; Claudiu Degeratu și Octavian Roske: „Epurări în administrația de stat. Cazul prefecturii Brașov: 1945”; „Naționalizările din România”, fișă cronologică întocmită de Ion Bucur.

Trebuie să pomenim, de asemenea, seria de documente inedite ce aduc noi precizări într-un domeniu încă insuficient cunoscut: rezistența anticomunistă în România. Acest număr al **ARHIVELOR TOTALITARISMULUI** cuprinde, legat de aceasta, dosarul operativ al Mișcării Sumanele Negre, întocmit de Radu Ciuceanu pe baza unei sinteze informative datată 19 mai 1945, descoperită în Arhivele SRI. Adrian Brișcă publică o serie de mărturii orale ale partizanilor anticomuniști din Bucovina sub titlul: „O zi din viața unui partizan”. Despre aceste din urmă documente aflăm că vor fi grupate ulterior într-un volum separat.

Am insistat, în această prezentare, mai mult asupra documentelor decât asupra studiilor propriu-zise, nu pentru că valoarea științifică a acestora din urmă ar fi mai mică, ci deoarece considerăm mai important, în această fază a cercetărilor, publicarea materialelor și a instrumentelor de lucru, înainte de a trece la analiza fenomenului totalitarist ca atare. Dealtfel, printre rubricile permanente ale revistei se înscrie Dicționarul bibliografic, alături de o seamă de cronologii extrem de utile.

Aflată, cu acest număr dublu, la al doilea contact cu publicul, **ARHIVELE TOTALITARISMULUI** pare a confirma speranțele pe care studenții, profesorii, cercetătorii și le-au pus în ea la momentul apariției. Nu ne rămâne decât să-i dorim o

viață cât mai lungă și să sperăm că-și va câștiga locul binemeritat în peisajul istoriografiei românești. Până atunci ar fi poate de dorit o difuzare mai eficientă a publicației în mediile de specialitate, inclusiv în rândul studenților în istorie.

Alina Tudor

VIATA ȘIINȚIFICĂ

Revenirea intelectualilor. Bronislaw Geremek și modelul polonez

Într-o vreme în care noua generație de istorici are nevoie de modele, întâlnirea studenților de la Facultatea de Istorie din București cu distinsul medievalist polonez Bronislaw Geremek a prilejuit contactul cu un model exemplar. Personalitate marcantă atât a istoriografiei poloneze și europene, cât și a vieții politice din Polonia după căderea regimului comunist, Bronislaw Geremek este unul dintre istoricii care nu numai că scriu istorie dar și „fac istorie“ (Timothy Garton Ash).

Conferința cu titlul „L'Europe post-communiste. Expériences et analyses polonaises“ ținută de profesorul Geremek la 17 mai 1995, la Facultatea de Istorie din București a readus în discuție istoria recentă a Poloniei și a Europei Centrale și de Est. Bronislaw Geremek a vorbit despre experiența comunismului polonez și despre revenirea intelectualilor în lupta pentru o democratizare reală a societății poloneze, la începutul anilor '80. Participând direct la evenimentele din vara anului 1980 de la Gdansk, consilier al Comitetului de Grevă Interuzinal de la Gdansk în august 1980 și membru fondator al „Solidarității“, profesorul Geremek a fost închis de către autoritățile comuniste după ce, în noaptea de 12/13 decembrie 1981, guvernul generalului Jaruzelski a impus Legea Marțială. Din 1989, profesorul Geremek este deputat în Seim (Parlamentul polonez) și președinte al Comisiei pentru afaceri externe.

În fața unui auditoriu select (au asistat numeroase personalități ale Facultății de Istorie printre care Zoe Petre, Alexandru Dușu, Ștefan Ștefănescu), Bronislaw Geremek a vorbit convingător despre experiența poloneză oferind totodată un model demn de urmat. Timpul strict limitat avut la dispoziție nu a permis studenților, din păcate, să pună mai multe întrebări. Cu toate acestea, nu putem decât să sperăm că modelul propus de profesorul Geremek va fi urmat, măcar în parte, de noua generație de istorici români.

Dragoș Petrescu

De la Fantoma lui Gheorghiu-Dej la Spectrul lui Nicolae Ceaușescu

Întâlnirea studenților Facultății de Istorie din București cu Vladimir Tismăneanu a oferit celor chemați să reformeze din interior „frontul istoric“ românesc o șansă de a lua contact cu discursul politologic modern. Conferința din 23 mai 1995, intitulată „Comunismul românesc în context european“ a pus în discuție marile teme ale istoriei comunismului românesc și a prilejuit dezbateri captivante.

Bun cunoscător al vieții din spatele ușilor închise ale vilelor groteștii aristocrații a „Micului Bizanț roșu“, Vladimir Tismăneanu propune un model pragmatic de cercetare a istoriei ultimilor cincizeci de ani, un model de studiu orientat către personaj și bazat pe subtile investigații psihologice.

În ce privește analiza comparativă a regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est, Tismăneanu a insistat asupra distincției dintre conceptele de „comunism național“ și „stalinism național“. În timp ce „comunismul național“ tolera critica marxistă și o oarecare relaxare ideologică, stalinismul național se opunea sistematic liberalizării, cultivând izolarea și evitând tendințele de destalinizare (vizibile în blocul răsăritean după demascarea cultului lui Stalin de către Nikita Hrușciiov la Congresul al XX-lea al PCUS). Astfel, prin prisma „comunismului național“ se pot explica evoluțiile din Iugoslavia, Ungaria, Cehoslovacia și Polonia. „Stalinismul național“ este, în viziunea lui Tismăneanu, caracteristic țărilor în care regimul comunist era lipsit total de legitimitate internă: România, Albania, Coreea de Nord.

Deși conferința s-a circumscris ideilor dezvoltate în eseurile sale, apărute, în sfârșit, și în limba română, discuțiile însuflețite și întrebările care au urmat au dovedit interesul „generației următoare” de istorici pentru stilul modern și original propus de politologul român (actualmente profesor la University of Maryland, SUA). Discuțiile au fost animate și de intervențiile celorlalți invitați: Dan Petrescu, Stelian Tănase, Sorin Antohi.

În final, Vladimir Tismăneanu a subscris propunerii lui Ioan T. Morar ca istoricii să înființeze un grup intitulat „Un trecut pentru România”, în vederea elaborării unei istorii oneste a comunismului românesc.

Dragoș Petrescu

Sesiunea de comunicări științifice a studenților istorici, 1-4 mai, Cluj-Napoca

Între 1-4 mai 1995 a avut loc, la Cluj-Napoca, sesiunea de comunicări științifice a studenților istorici, organizată de societatea „Petru Maior” și de Universitatea Babeș-Bolyai.

Secțiunile, la care au participat studenți ai facultăților de istorie din Cluj, București, Iași, Alba-Iulia, Sibiu, Timișoara, precum și un grup din Ungaria, au avut un cuprins vast, analizând aspecte variate.

Astfel, atelierul „Istorie veche și arheologie”, care s-a bucurat de prezența prof. dr. Ioan Piso, prof. dr. Ioan Glodariu, prof. dr. Mihai Bărbulescu și lect. univ. Al. Diaconescu, a încercat să surprindă câteva trăsături legate de domeniul militar, civil, religios, al societății române din Dacia, plecând și de la câteva recente descoperiri arheologice.

Medievistii, în cadrul secțiunii „Istorie medie și istoriografie”, au abordat teme ocupând diferite sfere de interes, de la descoperiri arheologice până la cultură și studiul mentalului colectiv. Ne-au atras atenția lucrările: Radu Lupescu, „Piatra tombală medievală de la biserica din Densuș”, Alina Minghiraș, „Moștenirea romană în Miracula Sancti Demetrii”, Cătălin Riscuță, „Blestemul în vechile scrieri romane”, precum și interesanta abordare a personalității lui Petru Maior în lucrarea Laurei Stanciu, „Petru Maior între «Aufklaerung» și «les Lumières»”. Au participat lect. Maria Crăciun și lect. Ovidiu Ghiță.

„Istoria modernă”, cea de-a treia secțiune, a cuprins comunicări ce s-au referit, cu puține excepții, strict la spațiul Transilvaniei. Am reținut prezentările: Alina Manja, „Educația confesională în vicariatul greco-catolic al Hațegului (1850-1860)”, Felicia Grigor, „Administrația districtului Zarand (1861-1876)”, Daniel Sularea, „Franța în presa românească din Transilvania (1851-1854)”, autorii folosind critic bogatul fond documentar cercetat. Prof. dr. Nicolae Bocșan, decanul Facultății de Istorie din Cluj, lect. Toader Nicoară și asistent Sorin Mitu, au participat la dezbateri, subliniind anumite aspecte puse în discuție.

În fine, secțiunea „Istorie contemporană”, din dezbaterile căreia amintim: Cristina Manea, „Câteva aspecte privind organizarea și activitatea Gărzii Naționale în cadrul Frontului Renașterii Naționale din județul Mureș”, Virgiliu Țârău, „Evoluția numerică a PCR Cluj între 1945-1946”, Alina Tudor, „Naționalismul românesc după 1918. Misionarismul tinerei generații”

În ansamblu, sesiunea de comunicări din acest an organizată de studenții clujeni a fost o reușită, atât din punct de vedere științific, cât și datorită faptului că a oferit, din nou, prilejul unei întâlniri necesare a studenților istorici din țară.

Alin Ciupală

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Istorie modernă

Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania (1846-1873)*, București, Univers Enciclopedic, 1995, 343 p. Lucrarea, inițial teză de doctorat, analizează fenomenul redeșteptării naționale a românilor din Transilvania din perspectiva sprijinului acordat de către biserica ortodoxă, rolul personalităților acesteia, printre care un loc central îl ocupă Andrei Șaguna.

Joseph de Maistre, *Istorie și masonerie*, Timișoara, Amarcord, 1995, 214 p. O carte incitantă, chiar dacă nu științifică, despre un secol al XVIII-lea mai puțin cunoscut, cel al societăților secrete și al acțiunilor lor.

Jacques le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Iași, Editura Universității Al.I. Cuza, 1995, 456 p. Modernitatea vieneză este cercetată din perspectiva unei întreite crize ce se manifestă la sfârșitul sec. XVIII și începutul sex. XIX: criza sentimentului de identitate, criza polarizării tradiționale sexuale masculin-feminin și criza identității evreiești.

Alexis de Toqueville, *Despre democrație în America*, București, Humanitas, 1995, 2 vol. (532 p., 392 p.). Noua ediție (completă) a binecunoscutei opere ne înfățișează fenomenul nașterii națiunii și democrației americane ce a coincis, în mod unic, cu o revoluție.

Walter Oppenheim, *Habsburgii și Hohenzollernii 1713-1786*, București, All, 1995, 166 p. și Andrina Stiles, *Napoleon, Franța și Europa*, București, All, 1995, 150 p. Ambele lucrări au un caracter de popularizare a istoriei, cu un conținut concis, a căror finalitate este în bună măsură didactică, recomandându-le publicului larg.

Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României (1859-1995)*, București, Machiavelli, 1995, 287 p. și *Scurt istoric al Parlamentului României până în anul 1918*, București, Camera Deputaților, 1995, 62 p. Utile instrumente de lucru, conținând informații concise asupra parlamentului și guvernelor țării în perioadele amintite.

Ion Lungu, *Școala Ardeleană*, București, Viitorul Românesc, 1995, 461 p. Cea mai recentă lucrare închinată Școlii Ardelene, cu deosebită aplecare asupra personalităților și climatului cultural și ideologic al epocii.

Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne*, București, Humanitas, 1995, 399 p. Autorul realizează o erudită expunere, apropiindu-se deseori de tipul romanului picaresc, asupra influențelor orientale și vest-europene ce se răsfrâng asupra societății românești la granița dintre medieval și modern.

Mite Kremnitz, *Regele Carol al României*, Iași, Porțile Orientului, 1995, 160 p. Portretul regelui Carol I, atmosfera palatului regal și diferite evenimente ne sunt relatate de un personaj aflat în anturajul familiei regale a României.

Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România 1917-1918. Documente, Chișinău, Hyperion, 1995, 347 p. Culegerea cuprinde documente referitoare la diferite aspecte ale Unirii teritoriilor românești de la est de Prut cu țara.

Anastasiu Iordache, *Ion Ghica. Diplomatul și omul politic*, București, Majadahonda, 1995, 349 p. Ion Ghica este urmărit în periplul său diplomatic, de la Constantinopol la Londra, fără a fi uitate concepțiile sale politice care l-au călăuzit, atât în străinătate, cât și în țară.

Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român, 1856-1859*, Iași, Editura Universității Al.I. Cuza, 1995, 429 p. Plecând de la definirea conceptului de „partidă națională“, parcurgând etapele cristalizării și acțiunii acesteia, autorul

realizează, într-un amplu efort integrator, imaginea politică și ideologică a epocii Unirii.

Titu Maiorescu, *România, războaiele balcanice și Cadrilaterul*, București, Machiavelli, 1995, 259 p. Cartea continuă seria reeditării scrierilor lui Titu Maiorescu cu un volum ce se oprește asupra unor evenimente la care autorul a participat direct, de aici decurgând și importanța informației puse, într-un circuit mai larg.

Constantin Nica, *Liberalismul și societatea modernă*, București, Noua Alternativă, 1995, 264 p. O analiză din perspectiva ideologică aplicată diferitelor segmente ale doctrinei liberale (economic, politic, social) și a rolului pe care aceasta l-a avut în modernizarea României.

Apostol Stan, *Ion C. Brătianu și liberalismul român*, București, Globus, 479 p. Monografia, de un nivel academic, realizează nu numai imaginea personalității lui Ion C. Brătianu, ci înfățișează și tabloul complex al societății românești la sfârșitul sec. XIX, înscriindu-l în cadrul mai larg al relațiilor internaționale, facilitând înțelegerea „cazului românesc“.

Gh. Platon, Al. Florin Platon, *Boierimea din Moldova în sec. XIX. Context european, evoluție socială și politică*, București, Editura Academiei, 1995, 204 p. Istoricii ieșeni pun în discuție, având ca bază un bogat material statistic, transformările pe care boierimea le cunoaște în sec. XIX, apropierea acesteia de modelul occidental, păstrând însă anumite trăsături specifice.

A. Ciupală

